

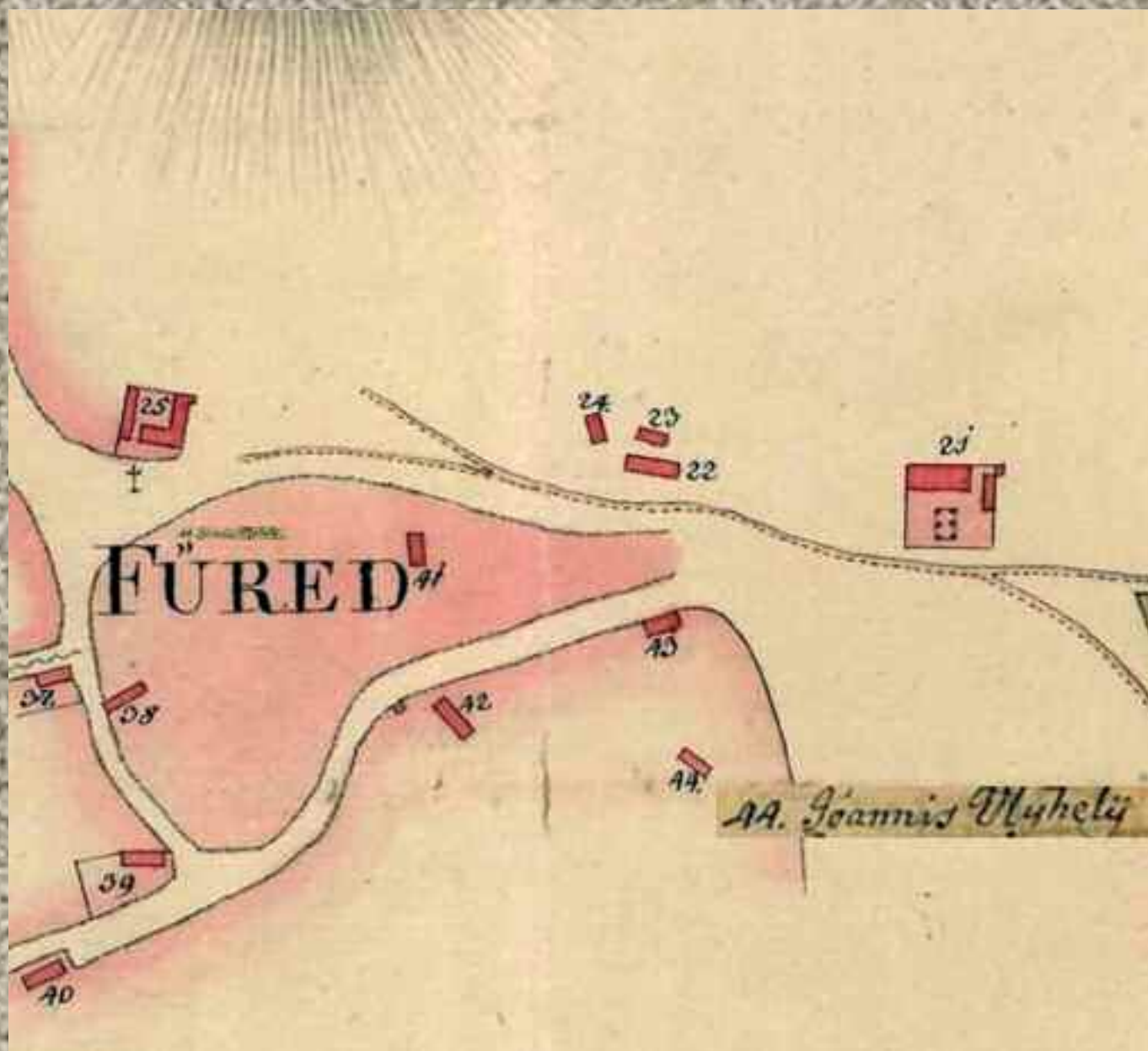
FÜREDI HISTÓRIA

HELYTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

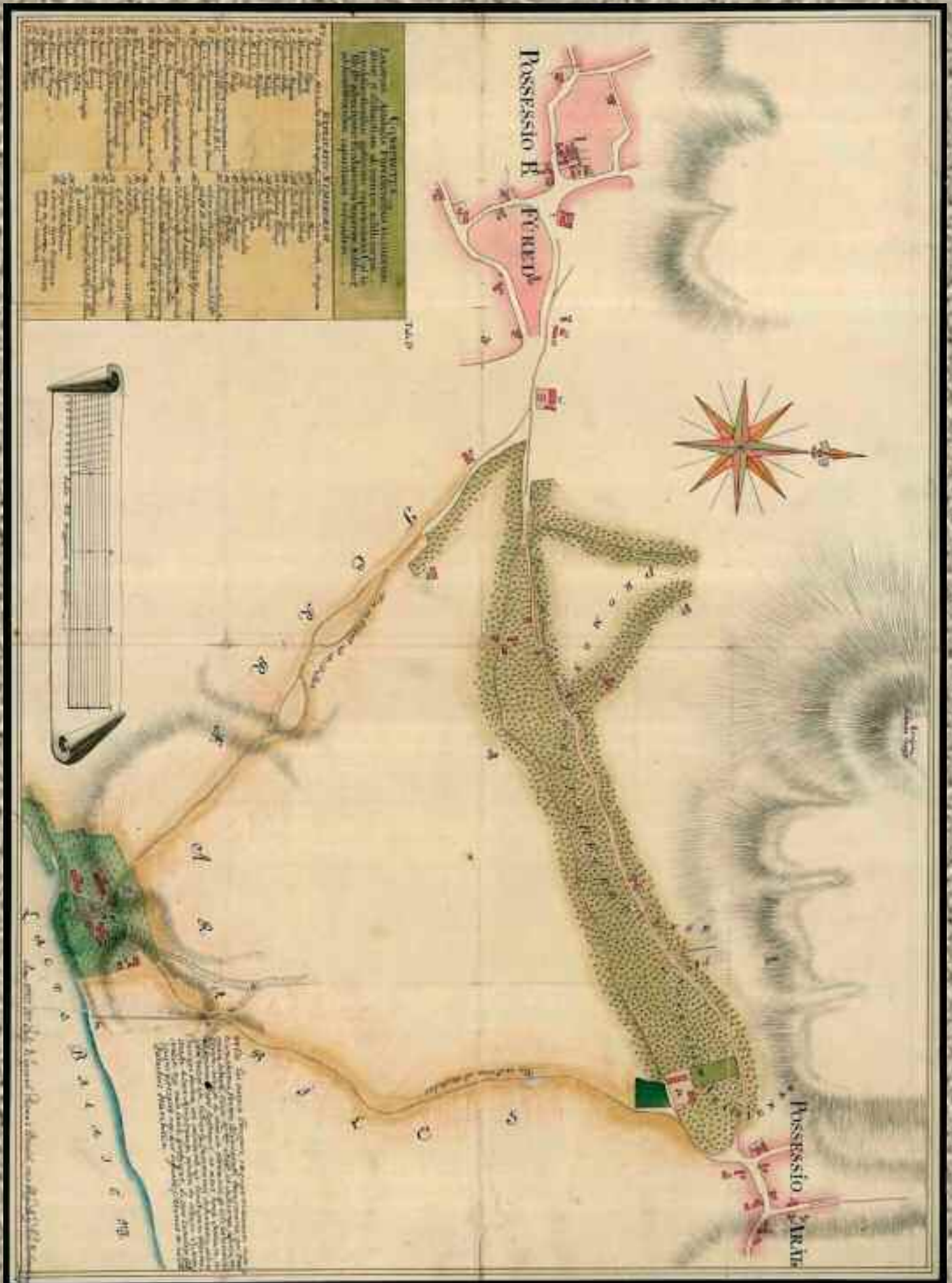
IX. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

21.

2009.

Ujhelyi János háza Füred faluban, Pálóczi Horváth Ádám 1785-ös térképén

Pálóczi Horváth Ádám 1785-ös térképe Arácsról és Füredről (MOL)

Felelős szerkesztő:
BAÁN BEÁTA

Szerkesztőbizottság:
DR. ÁCS ANNA, ELEK MIKLÓS, NÉMETH ÁKOSNÉ,
DR. RÁCZ JÁNOS, Z. KARKOVÁNY JUDIT

Kiadja
a Balatonfüredi Városi Könyvtár és
Helytörténeti Gyűjtemény,
a Balatonfüredi Helytörténeti Egyesület

Felelős kiadók:
SÁRKÖZINÉ SÁROVITS HAJNALKA
igazgató

SZENFERNÉ VARGA ANIKÓ
elnök

Szöveggondozás:
TÓTH-BENCZE TAMÁS

Nyomdai előkészítés:
IGLÓI JÁNOS

Ára: 300,-Ft

A folyóiratot az egyesületi tagok
tagilletményként kapják.

A pecsétnyomat rekonstrukciója
PÁLFFY KÁROLY
grafikusművész munkája.

A borító fotóit
TÓTH-BENCZE TAMÁS
készítette.

FÜREDI HISTÓRIA
helytörténeti folyóirat
megjelenik évenként négyszer.

Szerkesztőség:
8230 Balatonfüred, Arany János u. 12.
Tel.: 87/340-744
E-mail cím: historia@upcmail.hu

Nyomás:
I+G Nyomda
Balatonfüred

ISSN 1587-9399

TARTALOM

Dr. Lichtneckert András:
EGY AGILIS-NEMESI CSALÁD, A FÜREDI ÚJHELYIEK TÖRTÉ-
NETE 1626 ÉS 1813 KÖZÖTT..... 2

Baán Beáta:
EÖTVÖS KÁROLY FÜREDI GYÖKEREI..... 11

Bertók Gyula:
JALSOVICS (JALSOVITS) KÁROLY ALADÁR (ALFRÉD) 14

Z. Karkovány Judit:
TÁBORI KORNÉL..... 18

A PIROS ISKOLA 21

Dr. RácZ János:
BALATONFÜRED HALFAUNÁJA – III. RÉSZ 22

Szenfjerné Varga Anikó:
BESZÁMOLÓ A HELYTÖRTÉNETI EGYESÜLET 2008. ÉVI TE-
VÉKENYSÉGÉRŐL..... 27

Köszönjük a szerzőknek, alkotóknak, hogy le-
mondtak tiszteletdíjukról, szerzői jogdíjukról.

E számunk szerzői:

Baán Beáta népművelő, Balatonfüred

Bertók Gyula ny. üzemmérnök, Balatonfüred

Dr. Lichtneckert András főlevéltáros, Veszprém

Dr. RácZ János nyelvész, Balatonfüred

Szenfjerné Varga Anikó tanító, Balatonfüred

Z. Karkovány Judit ny. középiskolai tanár,
Budapest

LICHTNECKERT ANDRÁS

EGY AGILIS-NEMESI CSALÁD, A FÜREDI ÚJHELYIEK TÖRTÉNETE 1626 ÉS 1813 KÖZÖTT

A családtörténet szerepe Balatonfüred történetében

A 20. század elejére a füredi társadalom nagyobb részben a törzsökös családokból alakult ki, akiknek a történetén keresztül lehet megérteni azokat a folyamatokat, amelyek következményeként a két világháború közötti években Füred „a járás szervező ereje” lett.

A II. József-féle népszámlálás idején, 1785-ben Zala megye lakosságának közel 7 százalékát alkotta a nemesség. A Balaton-felvidéken is a társadalom jelentős része a nemesi rendbe tartozott. A kúriális jogállású helységeken főleg nemesek éltek. Kivételes helyzetben volt a nőnemesi többségű Kövesd. A vegyes lakosságú falvakban, így Alsóörsön, Balatonfüreden is, nemesek, nőnemesek és jobbágyok is laktak.

Mivel a középkorban ezeken a településeken meglehetősen kevés nemesi családról tudunk, felvetődik a kérdés, hogyan szaporodhatott el a nemesség az 1840-es évekre a Balaton-felvidéken. A török korban szerzett nemességeken (adománybirtokosok, címerleveles nemesek) kívül ebben nagy szerepet kapott a nemesi családoknak a jobbágyoktól eltérő öröklési rendje és a demográfiai tényező is.

A nemesek számát gyarapították azok, akik a nemességüket az 1730 körüli időkben elveszítették, azonban később azt vissza tudták szerezni. Amikor nem számítottak nemeseknek, az állami (királyi) adót fizetők között a jobbágyokkal egy sorban találjuk őket. Ilyen volt az alsóörsi Hetesy és a balatonfüredi Újhelyi család is.

Az 1829. évi nemesi összeírásban az Újhelyiek a kilenc füredi nemzetség közül a második legnépesebbet alkották, összesen 36-an voltak. Ekkor csak a Somogyiak népesebbek 49 fővel, míg a Vargák 14-en voltak. 119 személyből a Somogyiak, Újhelyiek, Vargák nemzetségébe tartozott 99 fő, a nemes férfiak 83%-a.¹

A forrás: az Újhelyiek nemességet bizonyító pere (1809–1812)

Az Újhelyi család 1626 és 1811 közötti története a nemességüket bizonyító perből ismerhető meg, amely 1809. január 12-én kezdődött a veszprémi

törvényszék (sedria) előtt. A per teljes iratanyagát, amely másolatban mintegy 100 kézíratos oldal, 1812. november 16-án kiadták az Újhelyieknek. A felperes Újhelyiek ügyvédje a veszprémi Stojanovits János, az alperes Paraicz Ferenc, Veszprém vármegye fő tiszti ügyviselője, az „*adóbeli fundus védelmezője*” volt. Ha ugyanis a pert az alperesek megnyerték, s ezáltal nemes emberekké váltak, akkor ennek következtében az adóalap csökkent. A pert Veszprémben folytatták le, mert az Újhelyiek nem csak a Zala megyéhez tartozó Balatonfüreden, hanem a Veszprém megyei Takácsiban is éltek.²

A nemesség megszerzése: az Újhelyiek armálisa (1626)

A ma már jelentős részben olvashatatlan eredeti pergamen címerlevelet (armálist) a Balatonfüredi Helytörténeti Gyűjteményben őrzik. Az oklevél szövegét kevés hiánnyal másolatban tartalmazza a fent említett nemességi per.³

A Bécsben 1626. március 14-én kiadott oklevél szerint II. Ferdinánd császár és magyar király figyelembe véve agilis Újhelyi Mihály hűségét és szolgálatait, amelyeket különböző helyeken és időkben a Magyar Királyság Szent Koronájának és őfelségének tett, Újhelyi Mihályt és Jánost a Magyar Királyság és kapcsolt részei nemeseinek sorába (*in coetum et numerum Regni Nostri Hungariae partiumque ei annexarum nobilium*) felvette, és a jövendőre és örökre szólóan felruházta őket, örököseiket és mindkét nembeli utódaikat azokkal a privilégiumokkal, szabadságokkal és mentességekkel, amelyekkel a Magyar Királyság és kapcsolt részeinek igaz és kétségtelen nemesei rendelkeztek, és az igaz nemesség jeléül „címert vagy a nemesség jelvényét, azaz katonai pajzsot” (*arma sive nobilitatis insignia, scutum videlicet militare*) adományozott nekik.

Az oklevél szövege éppen a címerleírásnál részben olvashatatlan, de annyi megállapítható, hogy az adományozott címer vörös színű volt, amelynek alját zöld mező foglalta el, s a címeren egy oroszlán volt látható szétvetett hátsó lábakkal, kettéágazó, felemelt farokkal, kiöltött nyelvvvel, elülső lábai

közül a balt markolásra kinyújtotta, a jobbal pedig tört vagy kardot tartott.

Az oklevél Újhelyi Mihályt agilisnek nevezi, amit a 17. században a katonáskodó nem nemesek megjelölésére használtak, de ugyanebben a században már nőnemest is jelentett: olyan nem nemes, akinek a felesége vagy anyja nemes volt. A katonáskodó agilisre Füreden is van példa: 1612-ben a tihanyi apát agilis Vörös András jobbágytelkét felszabadította minden szolgálat alól, és arra kötelezte, hogy minden évben egy hónapon keresztül a saját költségén öt hadba kísérje. A bencés történetíró az agilis jelzöt „*anyja után való félnemes*”-nek, tehát nőnemesnek fordította. Nem zárható ki, hogy Vörös András felesége nemesasszony lett volna, de ez esetben nyilvánvaló a katonai kötelezettség is.⁴

A Veszprém megye által 1717-ben kiadott bizonyoságlevél szerint az Újhelyiek címerlevelét először Trencsénben, a vármegye közgyűlésén hirdették ki.⁵

Veszprém vármegye Pápán 1717. március 18-án tartott közgyűlésén megjelent a Nemes Kápolnás Takátsiban lakó Ujhelyi András a maga és testvére György és fiaik nevében, bemutatta II. Ferdinánd császár és magyar király által Bécsben 1626. március 14-én Ujhelyi Mihály és János részére és kérésére kiadott címerlevelet és kérte a vármegye közgyűlését, hogy a bemutatott címerlevél alapján vegyék be őket Veszprém megye nemesei közé. Kérésére Ujhelyi Andrást és fiát Istvánt, testvérét Györgyöt és annak fiait, Mihályt és Jánost a kétségtelen nemesek katalógusába beírták.⁶

Ezzel szemben Újhelyi János, aki Füredre költözésével Zala megyei lakos lett, elmulasztotta a nemességét bizonyító címerlevél bemutatását és kihirdetetését a vármegye közgyűlésén, s ez később a füredi Újhelyiek nemességének elvesztéséhez vezetett.⁷

A füredi Újhelyiek származása

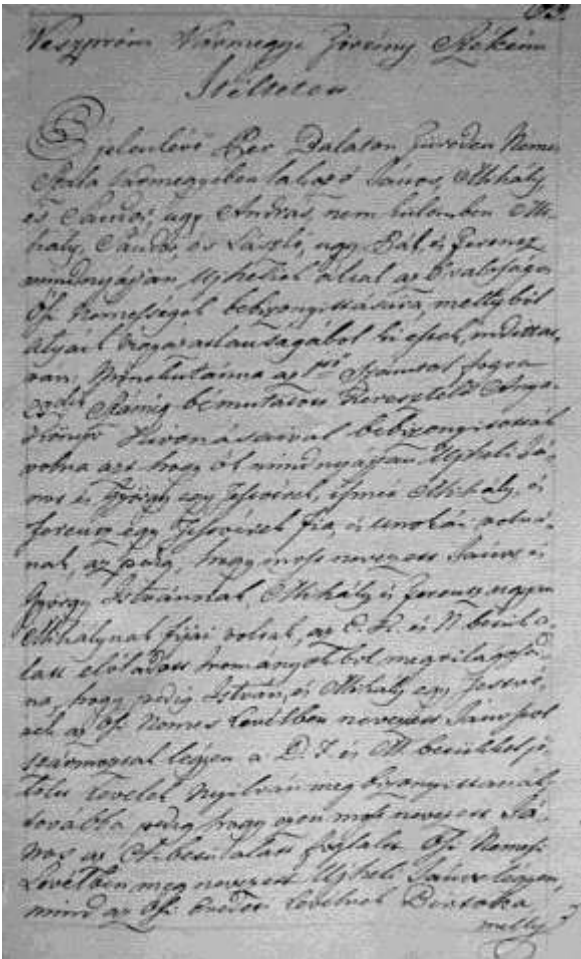
A Nyitra megyei Felsővecsén lakó Újhelyi Mihály 1659. március 30-án tett végrendeletének 5. pontjában rendelkezett öccsének, Jánosnak az örökségéről. Ebben leírta, hogy apjuk halála után Trencsénből Nyitra megyébe költöztek, ahol együtt laktak, de később János katonának állt, s miután onnan kilépett, házassággal került a Balaton melletti Füredre: „*mert az ötsémnek mindétig nagy kedve volt a' katonaságra, mivel fíjatal lévén, és csak ugyan katonává is lett, s nem tudom meddig katonáskodott, hanem nem régiben tudósított és azt írta, hogy kiváltozott a' katonaságból és a Balaton*

mellett Füreden egy nemes ember leányát elvette és ott lakik a' felesége jussain.”⁸

Újhelyi János nemes Somogyi Mihály Zsuzsanna nevű leánya miatt költözött a Balaton mellé, akinek 1649. január 10-én hatalmas összegű jegyajándékot, 600 forintot móríngolt: „*én Istennek kegyelmes gondviseléséből az házasságra adván magamat, az Úr Istennek szent rendeléséből jegyzetem és vettem magamnak feleségül itten B. Füreden lakozó nemes Somogyi Mihály uram hajadon leányát, Susannát (mivelhogy én ide csak ugy szárhoztam, és itt semmi rokonom nintsen), országunk szokása szerént feleségemhez való szíves szeretetemnek megmutatására a' magam keresményemet, 600 azaz hatszáz R. forintokat által moríngolok, a' mellyek az én mag nékünt megtörténhető halálom után feleségemé légyenek. Egy testvérem vagyon Nyitra vármegyében Fölső Vetsén, Ujhelyi Mihály, de sem annak, annyival inkább, hogy nem az édesatyánkrul maradt, successorinak (örökösének) is hozzá semmi jussok nem lehet. Én is nemes Somogyi Susánna a' fönt megírt mod szerént valaminémű ruhákat az édesatyám házatól elviszek, akár ugy, akár a' ládában találtató allaturák (hozományok) legyenek, Ujhelyi János uramnak által moríngolom.*” A mórínglevelet Újhelyi János a maga kezével írta alá és megpecsételte, Somogyi Zsuzsanna pedig keresztvonást tett rá. A völegény részéről nemes Siskei Vince és Simony Imre volt a kérő ember, a menyasszony kiadója pedig Somogyi Péter.⁹ A móríng hatalmas, a szokásoshoz képest hatszoros összege és a másolatban szereplő „R. forint” (rhénes forint) kétséget támaszt a mórínglevél hitelességét illetően, mivel a 17. században magyar forintot és tallért használtak Balatonfüreden, de lehetséges, hogy a másolatot készítő hibázott.

Kihullás a nemesi rendből

Az 1809-ben kezdődött nemességi perben az Újhelyieknek magyarázatot kellett adniuk arra, miként veszítették el 1626-ban megszerzett nemességüket. Kalmár János tiszti ügyviselő szerint „*Ennek okát az instans (folyamodó) Ujhelyiek tulajdonítják az ő őseik gondatlanságának, rész szerént gyermekeik árvaságoknak, tudatlanságba lett felneveltetéseknek, a' familia elszéledésének és az idő viszontagságainak, de a módját és idejét, miképp és mely idő tájba estek ki a' nemesség gyakorlásából, meg nem mutatják.*” Feltételezte, hogy a királyi biztos által 40 évvel korábban végzett revízió során estek ki a nemességből.¹⁰

Veszprém Vármegye Törvényszékének ítélete, 1810. szept. 22.

Erre az Újhelyiek ügyvédje bemutatta VI. Károly császár 1733. június 12-én Vilibald Grasso tihanyi apát nevében kiadott idéző parancsát, mely alapján Füred, Kék pusztá és más birtokok ügyében 1733. június 22-én *agilis* Újhelyi Mihály füredi lakost a királyi tábla elé idézték.¹¹ Az alperesi magyarázat szerint az Újhelyiek azért veszítették el a nemességüket, mert a perbe idézett Újhelyi Mihály, nem akarván szembeszállni a tihanyi apáttal, nem tiltakozott a rá akasztott *agilis* (nönemes) jelző miatt, így az rajtuk maradt, s ezt követően nönemesekként kezelték őket: „*a' tihanyi apátúrság által 1733-dik esztendőben a' Tettes Királyi Tábla eleiben mint agilisek (nönemesek) czitáltattak (idézettek), és mivel Ujhelyi Mihály ... rész szerént gondatlansága, rész szerént tehetetlen öregsége miatt, de leginkább minekutánna a' tihanyi apátúrságnak ezen keresete özvedültt volna, azon félelemből, ne oly hatalmas ellenséggel újjonnan szemben szállani kellessék, ezen agilis nevezetet megkeresni elmulasztotta, a' többi atyafiak pedig őtöle mint legöregebb atyafitul, kiknek gyámatyai gondviselése alatt voltak, függésben lévén a' dologgal, mivel azt nem is értették, nem gondoltak, utóbb az agilis név rajtok száradván, maradékaik adó alá vettek*”¹²

Bizonyos azonban, hogy az Újhelyieket megcsalta az emlékezete. Az 1711 és 1730 között fennmaradt adóösszeírások segítségével behatárolható a nemességük elvesztésének ideje.¹³

Az 1711. évi füredi adóösszeírásban a jobbágyokkal keverten találjuk a nemeseket, ekkor Újhelyi Istvánné és Mihály volt az adózók között.

Az 1714. évi adóösszeírásban a nemeseket elkülönítették a jobbágyoktól, ekkor csak Mihály szerepelt az adózó nemesek között.

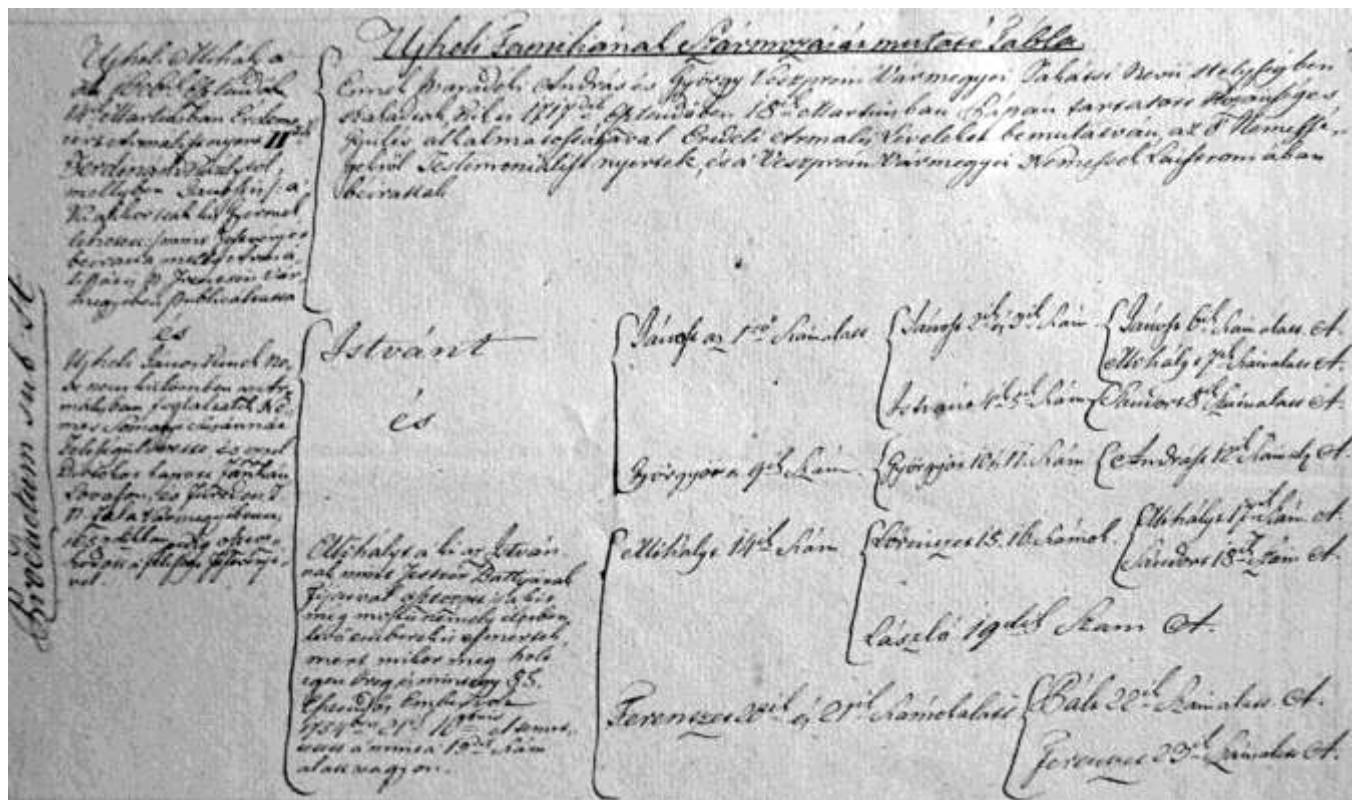
Az 1730. évi összeírásból a nemesek már kimaradtak, ezért az összeírásban csak a jobbágyok és a nönemesek szerepelhettek. Ekkor öt Újhelyit írtak össze: Jánost, Istvánt, Mihályt, Györgyöt és Ferencet. Ennek alapján az Újhelyiek már 1730 előtt elvesztették a nemességüket, amit az is bizonyít, hogy egy 1727. évi adásvételben Újhelyi János és György már *agilisekként* (nönemesekként) vásároltak szőlőt Füreden.¹⁴ Ez idő tájt történt Zala megyében a nemesek felülvizsgálata, s minden bizonnyal a füredi Újhelyiek ekkor hullottak ki közülük. A fennmaradt iratokból nem lehet megállapítani azt, hogy címerlevelüket bemutatták-e, s ha igen, miért nem tudták bizonyítani vele a nemességüket.

1736-ban az *agilis* Újhelyiek közül Mihály 8 $\frac{1}{8}$ hold szántó, 3 kaszás rét és 6 kapás szőlő, György 3 $\frac{1}{8}$ hold szántó és 1 kaszás rét, János 3 hold szántó és 1 kaszás rét után fizette a török kiüzése miatt kivetett fegyverváltságot. Az összeírásban kizárólag a szabad szőlőket vették fel, ami Füreden a nemesi jogú szőlőket jelentette.¹⁵

A főszolgabíró által 1808-ban kiadott bizonyáglevél szerint az Újhelyi család Füreden a saját nemesi fundusán lakott, és egyik földesúrnak sem voltak az emberei.¹⁶ Mivel nemesi funduson éltek, és elsősorban nemesi jogú földeken gazdálkodtak, ezért a nemességből való kihullással nem süllyedtek jobbágyosorba, így állami (királyi) adót fizető szabad parasztként élhettek.

Az Újhelyiek genealógiája (1626–1809)

A perben vizsgálat tárgyát képezte, hogy a füredi Újhelyiek, akik 1809-ben a nemességüket keresték a bíróságon, valóban az 1626-ban címeradóományban részesített Újhelyi Mihálynak vagy Jánosnak a leszármazottai-e. E vizsgálat során a füredi református eklézsia keresztelési és halotti anyakönyveiből 23 db 1724 és 1805 közötti kivonatot mutattak be és ezek alapján összeállították a genealógiai táblát.¹⁷ Korábbiakat azért nem tudtak bemutatni, mert az anyakönyv elégett.¹⁸

Az Újhelyi család leszármazási táblázata

Az Újhelyiek birtokai

A címerleveles (armalista) nemesek nem kaptak birtokadományt, s ha korábban jobbágyok voltak, felszabadulásuk után nem vihették magukkal a jobbágyi birtokot, amelyet a földesúr megtartott és arra rendszerint másik jobbágyot ültetett. Emiatt a címerlevelesek házassággal vagy vásárlással szerezhettek maguknak birtokot. Ha egyikre sem volt lehetőségük, akkor a szorgalmukat kamatoztathatták: a közföldekből foglalással, irtással szántóföldekhez, rétekhez, szőlőföldhöz juthattak.

A Nyitra megyei Felsővecséről Füredre került Újhelyi János legfeljebb 100 tallért, azaz 150 magyar forintot kaphatott az atyai örökségből, amelynek kiadásáról bátyja, Mihály 1659-ben végrendekezett: „*ha hát a' fíjaimon megkérné a' jussát, Gergely és András fíjam fizessenek nékie ötvenötven tallérokot, azaz másfél száz forintokat.*”¹⁹

A Füredre házasodó Újhelyi Jánosnak és leszármazottainak elsősorban Füreden voltak birtokai, de egy időben Paloznakon, Lovason, Szőlösön és Zánkán is. Házasságok által a család nő tagjai Pécselyen, Szentantalfán, Henyén, Kapolcson, Kővágóörsön, Szepezden, Sóstó pusztán is birtokosok lettek a 18. század végére.

A feudális korban a faluban és határában való gazdálkodás a nemesek esetében a közbirtokossági jogon alapult. Ehhez falubeli házra, belső telekre

volt szükség (a külső telek, szőlőbirtok nem eredményezhetett közbirtokossági jogot), amelynek birtokában a nemesek és a nemesi családokba beházasodott agilisek (nőnemesek) egyénileg vagy közösen élvezhették a belső és külső haszonvételeket (kocsma- és malomtartás, erdőhasználat, halászati, bányászati jog stb.). A nemesség értelmét és hasznát nagy részben ezek – a megélhetésüket és gazdálkodásukat a jobbágyokhoz képest lényegesen megkönnyítő – jogok adták.

A faluban való megkapaszkodást Újhelyi János számára is az tette lehetővé, hogy a Somogyi Zsuzsannával kötött házassággal bekerült a nemes Somogyi családba, és falubeli telekhez jutott. Füred hites bírása és elöljárói által 1653-ban kiadott osztályos cserelével szerint néhai nemes Somogyi Mihály vejei és leányai az atyai jószágon megosztottak, és birtokot cseréltek. Az adománybirtokos (donatarius) Somogyi Péter curiájától (belső telkétől) keletre eső curiát Sebestyén János és felesége, Somogyi Katalin átadták Újhelyi Jánosnak és feleségének egy ugyanakkora Zánka pusztai telekért cserébe, mivel Sebestyén oda szándékozott venni a lakását. Az 1653. március 5-én kelt cserelével Simon Imre törvénybíró, nemes Siskey Vince, öreg Vintze Péter, Szabó János, Bedegi Bálint, ifj. Vintze János, Varga György írta alá és a helység pecsétjével hitelesítették.²⁰ (Ebből a korból füredi falupecsét nem ismert.)

1705 körül Újhelyi János fiai: István és Mihály egy szérűskerttel bővítették a belső telküket, egy hold nemesi földet adtak nemes Siskei Istvánnak, akitől cserébe kaptak „*egy darabotska nemes földet szűrűs kertnek*”. Az 1720. július 27-én kelt cserelevél aláírásánál jelen volt „emberséges emberek”: Siskei Pál, Siskei Péter, ifj. nemes Siskei István, nemes Vargha Lőrinc, Szabó Mihály falubíró és Vargha Ferenc. A cserelevelet a falu hites nótáriusa, Galambos Gergely írta.²¹

1699-ben a veszprémi káptalanban tett bevallás szerint vitézlő Rohák Péter, öfelsége veszprémi gyalogkatonája a füredi szőlőhegyen lévő 2,5 holdas vásárolt szőlőjét átadta Ujhelyi Istvánnak és Mihálynak, továbbá vitézlő Mohátsi Benedeknek és hitvesének Ujhelyi Juditnak, cserébe nemes Ujhelyi István és Mihály füredi lakosok Rohák Péternek és hitvesének Roboz Erzsébetnek átadták a paloznaki szőlőhegyen lévő 2,5 holdas szőlőjüket, és felülfizettek 175 magyar forintot.²² Ez a szőlőbirtok képezte a későbbiekben is a családi birtok egyik legfontosabb részét. 1696-ban Ujhelyi Judit 80 magyar forintért eladta paloznaki 1 holdas örökölt szőlőjét Somodori Jánosnak, a zalavári végvár vajdájának.²³ 1714-ben Újhelyi Mihály és Sebestyén Ádám füredi lakosok megváltak a lovasi örökölt dézsmás szőlőjüktől, a Pálffi-szőlőtől, amelyet vitézlő Szabó másként Sándor Balázs veszprémi polgár által lefizetett 17 magyar forintért felszabadítottak, mentesítettek és nemesítettek.²⁴ A szőlőbirtok felszabadításán kívül a földesúr általi, magánjogon történő nemesítése is több esetben előfordult a Balaton-felvidéken a 17. században.²⁵

A bortermelés által tudott Újhelyi Mihály bekapcsolódni a kereskedelembe és megszerezni azt, amire szüksége volt, elsősorban gabonát. Mersics György Zala megyei alszolgabíró 1712. december 7-én Felsődörgicsén útlevelet állított ki nemes Ujhelyi Mihály részére, aki a „*költségből megfogvatkozván, maga szölleje termése borát viszi ugyan maga szekeren oda, ahol tudniillik vagy eladhattya, vagy pedig gabonán elcserélheti*”. Újhelyit, mint nemesembert, a harmincadosok és vámosok fizetés nélkül kötelesek voltak átengedni.²⁶

A családi vagyon nagysága lemérhető Ujhelyi István 1716-ban összeírt hagyatéka lapján, amelyhez négy ökör, két tehén, egy ökrösszeker és egy kocsi tartozott. Az Újhelyieknek ekkor már két szőlőjük volt: az egy fertály híján két holdas pincés szőlő és a Bózsa (Bósa) szőlő. Közösen használták a réteket, a (balatonkis)szőlősi jószágot és a füredi házat. Örökjogon birtokoltak szántóföldeket: a

Farkókőnél 2, a Vörösföldön 1, a Berkenyésben 1, Siskei Pál rétje alatt 1, az Irtásban 1 darabot vagy holdat. Ezenkívül volt egy zálogos földjük is a Farkóküben.²⁷

1722. október 25-én a füredi esküdtek igazolták, hogy az örökséget Ujhelyi Mihály testvére fiainak, Jánosnak és Györgynek kiadta.²⁸ Ujhelyi Mihály, János és György 1730-ban osztályt tettek maguk között.

– A *házuknak* a keleti, utca felőli része Mihályé, nyugati, Séd felőli része Jánosé és Györgyé lett. Mivel Mihály része kisebb volt, ezért János és György fizettek neki 10 forintot. A háztól nyugatra lévő *istálló, kerítés, szérűskert* osztatlanul maradt. Az udvarban lévő *veteményeskert* Séd felőli része Mihályé, a szérűskert felőli része Jánosé és Györgyé lett.

– A *szántóföldekből* az Alsóteleken a Vörösföldek között egy barázdán Mihálynak jutott két hold, Jánosnak és Györgynek ugyanott egy hold, a Berkenyés nevű telekben is egy hold. Ugyancsak az Alsótelekben néhai Siskei István Tüskés nevű rétje alatt két hold egy barázdán, melyből egy hold Mihályé, egy hold pedig Jánosé és Györgyé. A Dobogó-híd és a Görcsön-kút között lévő teleken két hold, melynek felső egy holdja Mihályé, alsó egy holdja Jánosé és Györgyé. A Felsőteleken a Farkó Küvében főlészlül egy hold Mihályé, alszélrül azon földeknek nagyobb része Jánosé és Györgyé. Mivel itt Mihály része kisebb volt, annak megjavítására jutott neki a Bocsár-hegy oldalában két kishold szántóföld. A Baricska nevű teleken Mihálynak egy holdat, Jánosnak és Györgynek pedig a Malom-völgyön a Séd mellett szintén egy holdat osztottak.

– A *rétekből* a körtvélyesi rét alsó része Mihályé, főlő része Jánosé és Györgyé lett. Mihály részét megjobbították a Fenékben lévő egy darab réttel. Jánosnak és Györgynek jutott a Berkenyés rét.

– A *szőlőkből* a Csingató-hegyen lévő egy hold nemes szőlő, pince és minden épület nélkül Mihályé, az országút alatti Bósa nevű egy hold szőlő kis pincével, körülötte lévő épületekkel Jánosé és Györgyé, a Bósa szőlő egyik holdja szerenként megolvastatván, keleti része Mihályé, nyugati része Jánosé és Györgyé lett.

– A *szőlősi* jószágot a kicsinysége miatt nem osztották fel maguk között.

A Füreden 1730. június 25-én kelt osztálylevelet Vargha Lőrinc Zala vármegyei esküdt aláírásával és pecsétjével, Somodi Gergely, Siskei Péter, Varga István nemes esküdtek, Varga János, Varga

Ádám polgár esküdtek az aláírásukkal hitelesítettek.²⁹

A nemesi birtok növelése csak kis lépésekben történhetett a füredi Újhelyiek esetében is. 1737-ben Újhelyi János és hitvese Vass Katalin 45 rhénes forintért egy nemesi funduson lévő kertet vásárolt nemes Siskei Pétertől, 1738-ban pedig Újhelyi György és Szabó Anna 20 rhénes forintért ugyancsak nemes Siskei Pétertől egy szérűskerthez és egy kerthez jutott.³⁰ Ilyen módon az Újhelyiek kikerekítették a belső telküket, hogy azon több házat is építhessenek.

Az 1772-ben Ujheli Mihály fiai és leányai, úgymint István, Mihály, Ferenc, Éva és Katalin közötti osztály alapján ismét lemérhető a birtokgyarapodás, amely az Újhelyiek agilis korszakában fél évszázad alatt bekövetkezett. A szőlőbirtokokon kívül 1772-ben az alábbi ingatlanokon osztoztak.

– Az osztálylevélből megállapítható, hogy a Somogyiaktól 1653-ban örökölt telken már két ház állt. Az atyai ház Ferencé lett, de a négy atyafi részéért 6-6, összesen 24 forintot fizetett. Mihályé maradt az a ház, amelyet még atyja életében épített. A ház építése az 1730. évi osztály és id. Újhelyi Mihály 1754-ben bekövetkezett halála között történt. A telek többi részén nem történt változás. István örökösei és Éva nem részesültek a házból, nekik jutott az istállóhely, melynek nyugati fele István maradékaié, keleti fele Éváé lett. Katalin örököseinek jutott a veteményeskert nyugati része, amelyet elmegeyeköveltek azon kertbeli résztől, amelyet Mihály és Ferenc házhelyének megnagyobbításához szakasztottak. A szérűskert Újhelyi Györggyel osztatlan maradt, amíg el nem választották, azután öt felé kellett osztani.

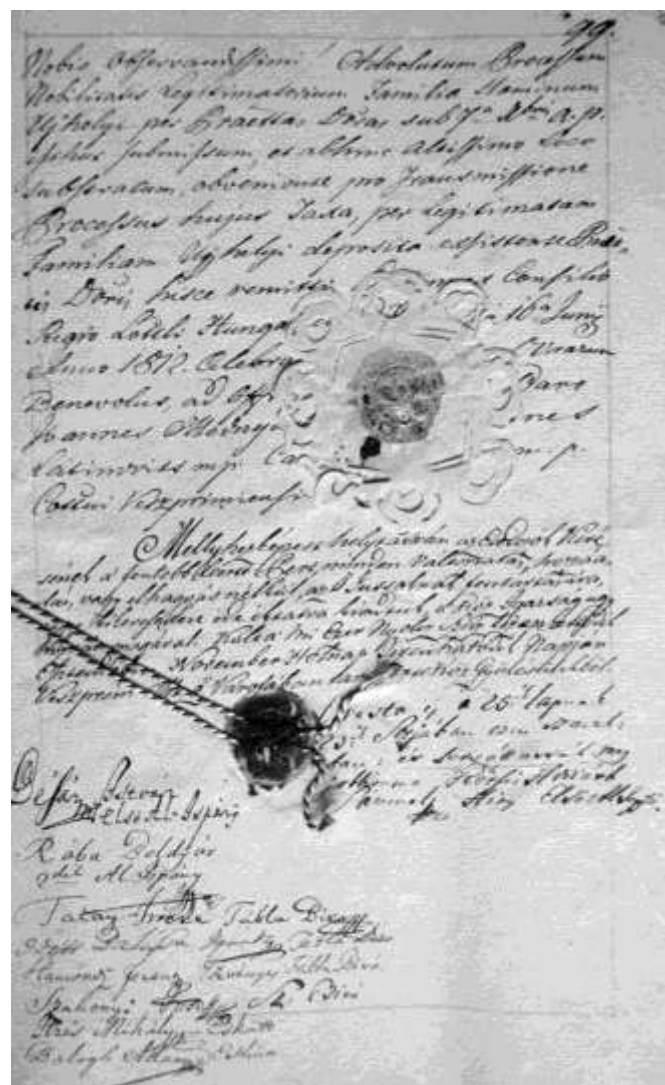
– A szántóföldek közül István maradékainak jutott a baricskai teleken egy hold föld nyugati része, a szőlői határban a szamártói egészen, a Dobogó-hídra dülő földek harmadrésze. Mihálynak jutott a farkókúti föld nyugati része, a Bocsár-hegyben a kerítésben való egészen, a Dobogó-hídra dülő földnek felső része. Ferencnek jutott a baricskai föld keleti fele, a Bocsár-hegyi öreg föld nyugati része, a Dobogó-hídi föld legalsó része. Ezenkívül atyjuk és anyjuk gondviseléséért kapott még a szőlői felső telekben a Penkére dülőben egy holdat és a füredi teleken a Bocsáron egy holdat. Évának jutott a farkókúti föld felső fele, a szőlői telekben a setét-réti föld egészen, a Dobogó-hídra dülőnek második része. Katalin maradékainak jutott a farkókúti föld alsó része, a Bocsár-hegyi öreg föld

keleti része és a Dobogó-hídi kis föld egészen. A vörösföldi két hold földet is öt felé osztották.

– A rétek közül a körtvélyesi és a fenéki rétet, a görcsönkúti rétet alá való földet öt felé osztották, ugyanúgy a köbökúti kertet is.

A szőlőbirtok szerepe az Újhelyiek gazdálkodásában

A szőlők közül a Bósa szőlő, melyet atyjuk még életében István kezébe adott, nála is maradt. A Csingató szőlő nyugati részét, amelyet Kata veje, Ujvári Pál Kata örökösei részére elválasztott, most is a kezénél hagyták, ennek szomszédságában Éva részére is jutott ugyanannyi, amelyet elmegeyeköveltek. A többi szőlőt egyenlően felosztották Mihály és Ferenc között. Mihály és Ferenc szőlőbeli része nagyobb volt, ezért kifizettek 55 forint adósságot Szabó Istvánnak, akitől a szőlőt atyjuk megvette.³¹

Az Újhelyiek nemességi perének utolsó lapja Veszprém vármegye tisztviselőinek aláírásával, 1812. nov. 16.

Hogy mit jelentett a többi szőlő, az a veszprémi káptalan hiteleshelyi jegyzőkönyveiből deríthető ki, amely tartalmazza az Újhelyiek által eladott és vásárolt szőlőket is.³²

1727-ben János és György agilisek fél hold szőlőt vásároltak 45 rhénes forintért.

1741-ben György és hitvese Szabó Anna egy hold adózó szőlőt vett 80 rhénes forintért.

1744-ben János agilis és hitvese Vass Katalin egy hold nemesi szőlőt vett 150 rhénes forintért.

1757-ben János és István agilisek egy hold részben hegyvamos, részben dézsmás szőlőhöz jutottak 114 rhénes forintért.

Az Újhelyiek adásvételeiből megállapítható, hogy 1727 és 1757 között kizárólag vásárlóként jelentkeztek a füredi szőlőhegyeken. Harminc év alatt kb. 3,5 hold szőlőt szereztek 389 rajnai vagy rhénes forintért. Szőlővásárlásaikat egy hosszú szünet (1757–1825) után folytatták, 1825 és 1836 között hat adásvétel során 3372 váltóforintot költöttek szőlővásárlásra, főleg a legjobb bortermő Száka- vagy Szálka-hegyen, a Felső-Bocsáron és a Malom-völgyben.

1825-ben János egy hold nemesi szőlőt vásárolt Nagy István prédikátortól a Szálka-hegyen 800 váltóforintért. (2,5 váltóforint = 1 ezüst- vagy pengőforint)

1830-ban Sámuel egy vágó vagy emberkapás nemesi szőlőt vásárolt a Száka-hegyen 100 váltóforintért. (Egy emberkapás szőlő akkora területet jelentett, amelyet egy ember egy nap alatt tudott megkapálni, Arácson 200 négyszögöl.)

1833-ban Mihály és veje, Chepely János megvásárolta a Szálka-hegyen lévő 16 kapás nemesi szőlőt 1507 váltóforintért a mohai református prédikátortól, aki azt Alstetter Sára zsidó asszonytól vette. (Az izraelita vallásúak számára a földvásárlást engedélyező 1860. évi császári rendelet előtt zsidók csak kivételesen tudtak szőlőbirtokot szerezni.³³)

1834-ben Lőrinc egy szőlőt vett szilvással és krumplifölddel együtt a Felső-Bocsáron, Malom-völgyben és a Körtvélesi-dűlőben 315 váltóforintért.

1835-ben István és Balog Zsófia 36 út malomvölgyi nemesi szőlőt szerzett 250 váltóforintért.

1836-ban Lőrinc özvegye, Somogyi Sára vett két szőlőt szántóval és krumplifölddel együtt a Felső-Bocsáron és a Malom-völgyben.

Az Újhelyiek eladóként 1780-tól szerepelnek a hiteleshelyi jegyzőkönyvekben. 1817 és 1837 között húsz év alatt kilenc kisebb területű szőlőt adtak

el 2353 váltóforintért, tehát a vásárlások szempontjából még ekkor is pozitív volt a mérlegük.

A zánkai birtok eladása

A családi kapcsolatokon keresztül a nemesi családok, még a kisebb vagyonúak is, több helységben is birtokhoz juthattak. Az Újhelyi család a Somogyi rokonságon keresztül jutott birtokhoz Zánkán, és örökölt birtokuk volt Lovason is. Mivel sem Zánkán, sem Lovason nem laktak, igyekeztek távoladni a lakóhelyüktől távol eső birtokokon.

1755-ben a Sebestyének és az Újhelyiek közül Mihály és Lőrinc, akik osztályos atyafiak voltak egy lovasi örökölt nemesi curiában, amelyen Sebestény Ferenc és Pálffy István lakott, az utóbbival való sok „*bajoskodásukat elunván*” 650 rhénes forintért eladták a jószágot a veszprémi nemes Szerki Mihálynak és hitvesének.³⁴ Szerki Mihály a felesége, Lenth Erzsébet révén Kövesden földesúr, közbirtokos volt.

Varga Lőrinc Zala vármegyei esküdt 1743. január 28-án Újhelyi Mihály és atyjafiai, mint Somogyi Zsuzsanna örökösei kérésére kiment Zánkára Sebestény Ádámhoz, akit megintett amiatt, hogy Somogyi Kata (Zsuzsanna testvére) utáni örökségüket adja ki. Sebestény Ádám nem adta ki a jussukat, felpaprikázva így válaszolt az esküdt intésére: „*úgymond eb ad, eb és más dísztelen szót is mondott, adok ezt s azt, köszönjék meg, úgymond, amit már adtam, mert mi sok költséggel és adósság fizetésével jutottunk a jószághoz*”.³⁵

A későbbi adásvételekből megállapítható, hogy a füredi Újhelyiek mégis hozzájutottak a zánkai örökségükhöz, amelyhez a falu központjában lévő belső telkek is tartoztak. Az Újhelyiek adásvételei, főleg az 1772. évi osztály utániak, egy átgondolt családi döntést tükröznek: a zánkai birtokrészeit eladták, hogy Füreden megtelepedhessenek és jobban gazdálkodhassanak. Döntésükben nyilvánvalóan szerepet játszott az is, hogy a megélhetésüket biztosító szőlőbirtokaik Füreden voltak.

1750-ben Újhelyi János özvegye, Vass Katalin, mint János és István fiainak gyámja, adósságai megfizetése végett 135 rhénes forintért eladta zánkai porcióját (birtokrészét) a Nagy testvéreknek.³⁶

1772-ben Újhelyi Mihály egy zánkai egész nemesi telek ötödrészét 55 rhénes forintért eladta sógorának, nemes Nagy Ferencnek és hitvesének, Újhelyi Zsuzsannának.³⁷

1773-ban Újhelyi György fia: Imre atyai örökségéhez tartozó zánkai birtokát, két nemesi curia

hatodrészt 300 rhénes forintért eladta a köveskáli Győrffyeknek.³⁸

1775-ben Újhelyi György és Szabó Anna fiai: György és József zánkai három nemesi telekrészület és a Tizedkertben lévő részüket 100 rhénes forintért eladták nemes Győrffy Mihálynak és hitvesének.³⁹

1777-ben Újhelyi Mihály és Lakatos Erzsébet fia: Mihály anyjától örökölt zánkai birtokrészének felét 187 forint 50 dénárért eladta a Győrffyeknek.⁴⁰

1777-ben ugyanez az Újhelyi Mihály zánkai birtokrészeinek másik felét elcserélte özvegy Nagy Ferencné Újhelyi Zsuzsannával, Somodi Jánosné Újhelyi Évával és Szűcs Mártonné Újhelyi Erzsébettel egy füredi telek ötödrészéért és szőlősi birtokrészéért.⁴¹

1778-ban Újhelyi Mihály és Lakatos Erzsébet leánya: Éva 260 forintért eladta zánkai egyötöd telekrészét Sifferteker Jakabnak.⁴²

1781-ben Újhelyi Mihály és Lakatos Erzsébet fia: Ferenc megvált zánkai birtokrészeitől, cserébe Füreden kapott egy fertályhelyet, a Laki-dülőben egy fertályhold nemesi szőlőt, a Győr-hegyen egy hold szőlő hegyvámját, amely egy öreg akót tett ki, azonkívül hat hold szántóföldet a Csitényben, Farkókőben és a tihanyi gyalogútra dülőben és egy darab rétet a Berki rétek között.⁴³

1776-ban Újhelyi János fiai: János és István megváltak szőlősi jószáguktól is, épületes sessiójukat 170 rhénes forintért eladták nemes Hardi Ádámnak és hitvesének.⁴⁴

A malom- és fürdőtulajdonos Újhelyiek

1782-ben Újhelyi János agilis és Vass Katalin fia: István 225 rhénes forintért eladta öreg-hegyi atyai örökségét, egy nemesi szőlőt azzal az indoklással, hogy az általa épített malomra felvett kölcsönt kifizethesse.⁴⁵ Az Újhelyi-malmot 1801-ben is említették, amikor egy bocsári szőlőt az Újhelyi malmába vezető út határolt.⁴⁶

Az Újhelyiek birtoktörténetének érdekes részlete a vérkúti (ma Zánka határában) fürdőhöz kapcsolódó közbirtokossági joguk. Zánka és Vérekút egyhatod részben a herceg Esterházyak, öthatod részben a zánkai nemesi közbirtokosság tulajdonában volt. Vérekút savanyúvíz forrása a helytörténeti lexikon szerint első ízben – név nélkül – 1778-ban merül fel, amikor a csobánci tisztartó levélben javasolta az uraságnak fürdő építését. Vérekút egyháziilag 1779-ben Balatoncsicsóhoz tartozott.⁴⁷ Kolontár Gyula kutatásai szerint azonban a herceg Ester-

házy uradalomnak már 1740-ben bérleti jövedelme volt Zánkán a fürdőházból.⁴⁸

Az 1770-ben készült Zala megyei összeírás szerint Zánkán élt egy kirurgus (seborvos) is négy fővel és 30 forint keresettel.⁴⁹ Mivel ebben az időben nagyon kevés seborvos volt Zala megyében, és rendszerint városokban éltek, a kirurgus jelenléte Zánkán 1770-ben kapcsolatban lehet a vérkúti fürdővel. Annál is inkább, mert és a fürdős (*balneator*) feladatait ekkortájt – a füredi gyógyfürdőn is – seborvosok végezték.

1781. május 14-én Újhelyi Ferenc agilis, aki Újhelyi Mihály és Lakatos Erzsébet fia volt, hitvesével, Eörsi Zsuzsannával együtt zánkai birtokrészeit elcserélték fürediekért. A magyar nyelvű cserelével szerint Újhelyi Ferenc nemes Gombos Andrásnak és Mihálynak, továbbá nemes Rusa Jánosnak adta egy telek ötödrészét (szomszédja keletről a falu kocsmája), egy másik teleknek is ötödrészét, azonkívül egy fertálytelket (szomszédja alszélről Újhelyi György örökösei), nyolc darab szántóföldet, öt darab rétet, ezenkívül „*hamut égető zsidó házban, Kajzer János helyében, korcsmában, fürdő házban, hamu házban, Bognár Ádám házában és zánkai helység határiban dézmából, makkoltatásból, halászásból, fajészásból*” Újhelyi Ferencet illető jussokat.⁵⁰

Oláh János 1834-ben írta a zánkai fürdőről: „*A' Zánkára vivő postaúton balra, éppen a' Balaton partján vagyon Vérekút, egy orvosló erejű forrás ferdőházakkal, melly nyári napokban olly népesen látogatatik, kivált a' köznéptől, mint a' füredi. Vize kesernyés és nem savanyú, a' kút oldalait pedig és az árkot, mellyen vize elfoly, kövecseivel együtt vérvörösre festi, honnan vette Vérekút nevezetét is. Van itt a' köznép számára egy nagy ferdőház sok kádakkal és két különös ferdőházak 4 kádakkal. Ez a' ferdő a' köszvényeseknek, ütközött tagúaknak, tartós kólikában szenvedőknek igen használ.*”⁵¹

Carl Ludwig Sigmund 1837-ben megjelent munkájában írt a személyzetnek és a vendégeknek kellemetlenségeket okozó füredi parasztfürdőknek a vérkúti forráshoz tervbe vett áthelyezéséről: „*Die Bauernbäder, welche der Badedienerschaft und den Gästen manche Unannehmlichkeiten verursachen, und auch ihrem Zwecke minder entsprechen, sollen, einem schon mehrmals erörterten Plane gemäss, an die Quelle zu Vérekút bei Zánka übersetzt werden.*”⁵²

Écsy László fürdőigazgató 1873. október 16-án a vérkúti fürdő pusztulásáról tett bejegyzést naplójába: „*Ütközben menet a dezolált állapotban lévő*

*vérkúti fürdőt is megtekintettük, melynek ura, Mihálovics éppen ma egy hete orvoshiány miatt négy heti vérhasbetegségben meghalt.*⁵³

Összegzés

A Felvidékről származó Újhelyiek másfél évszázad alatt, a nemességük elvesztése ellenére is, a füredi társadalom elismert tagjaivá váltak. A füredi önkormányzat legfontosabb tisztségét, a törvénybírótságot Lőrinc 1805-ben, László 1819-ben, Mihály 1836-ban viselte.⁵⁴ Az 1772. évi osztály után a család férfi tagjai a birtokaikat Balatonfüredre koncentrálták, a leányok közül többen a házasságkötés után más Balaton vidéki helységekből lettek birtokosok. Így történhetett meg, hogy 1829-ben már 36 füredi Újhelyit írtak össze a Zala megyei nemes férfiak között. Az Újhelyiek megélhetésében az idők folyamán egyre nagyobb szerepe lett a füredi szőlőbirtokaiknak, amit adásvételeik, csereszerezéseik is bizonyítanak.

Eötvös Károly édesanyja Újhelyi Lídia volt. Eötvös A Balatoni utazásban írt nagyanyja füredi György-hegyi szőléjéről. Innen származhattak élményei a Bajor szőlőről, a pincékről és a füredi borosgazdák vendégszeretetéről.

Jegyzetek:

- 1 A Balaton-felvidéki nemességre sok adatot tartalmaznak a sorok írójának szerkesztésében megjelent monográfiák: Alsóörs (1996), Csopak (és Kövesd) (1997), Balatonfüred és Arács (1999) története.
- 2 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. Az Újhelyiek nemességbizonyító pere, 1809–1812.
- 3 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 4–9. o. A jelű melléklet.
- 4 Erdélyi László: A tihanyi apátság története. Bp. 1908. I. 85., 739–740. – Az 1612-es oklevelet értelmezi: Szabó Béla: Az agilisek és évszázados küzdelmük Zala megyében az adómentességért. Zalai Gyűjtemény 18. Zalaegerszeg, 1983. 132. – Az *agilis* és *strenuus* szó használatához a Balaton-felvidéken: Lichtneckert András: A nőnemesek – egy tévhit nyomában. Balatonfüred és vidékének társadalma. Füredi História. VIII. évf. (2008) 2. sz.
- 5 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 11. o. B jelű melléklet. – Uo. 61–62. o. NB jelű melléklet. (A trencsényi kihirdetésről szóló, már a per idején is részben olvashatatlan biznyságlevél másolata.)
- 6 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 10–13. o. A jelű melléklet. – VeML Veszprém vármegye közgyűlési jegyzőkönyve, 1718. március 18. 21. pont. A közgyűlési jegyzőkönyvbe András mellett tévesen Gergelyt jegyezték be.
- 7 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 89. o.
- 8 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 80. o. R jelű melléklet.
- 9 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 77–79. o. Q jelű melléklet.
- 10 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 86–87. o.

- 11 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 90–95. o. U jelű melléklet.
- 12 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 88–89. o.
- 13 Zala Megyei Levéltár. Conscriptioes universales, 1711, 1714, 1730.
- 14 VeML Veszprémi káptalan hiteleshelyi jegyzőkönyve. (A továbbiakban: Vk. hh. jkv.) 1727. Nr. 12.
- 15 Zala Megyei Levéltár. Conscriptio neoquisticae, 1736. – Az összeírásnak a füredi agilisekre vonatkozó adatait közli Lichtneckert András: A nőnemesek – egy tévhit nyomában. Balatonfüred és vidékének társadalma. Füredi História. VIII. évf. (2008) 2. sz. 8.
- 16 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 40. o. O jelű melléklet.
- 17 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 40–56. o. 1–23. sz. melléklet. – A genealógiai tábla: Uo. 26. o. H jelű melléklet.
- 18 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 48–49. o. 13. sz. melléklet. és uo. 60. o.
- 19 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 80. o. R jelű melléklet.
- 20 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 13–15. o. C jelű melléklet.
- 21 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 15–17. o. D jelű melléklet.
- 22 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 21–25. o. F jelű melléklet.
- 23 VeML Vk. hh. jkv. 1696. Nr. 23.
- 24 VeML Vk. hh. jkv. 1714. Nr. 129.
- 25 VeML Vk. hh. jkv. Arács: 1665. Nr. 7., 1679. Nr. 94., Alsóörs: 1684. Nr. 16., Felsőörs: 1677. Nr. 24. Lichtneckert András: A balatonfüred-csopaki borvidék története. Veszprém, 1990. 68.
- 26 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 25. o. G jelű melléklet.
- 27 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 26–28. o. I jelű melléklet.
- 28 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 28–29. o. K jelű melléklet.
- 29 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 17–21. o. E jelű melléklet.
- 30 VeML Vk. hh. jkv. 1737. Nr. 180. és 1738. Nr. 259.
- 31 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 34–39. o. N jelű melléklet.
- 32 Az 1711 és 1840 közötti füredi szőlőadásvételeket tartalmazó táblázat: Lichtneckert András: A balatonfüredi szőlőhegy és szőlőhegyi önkormányzat története. Balatonfüred, 2008. 96–117.
- 33 Foki Ibolya: Az 1883-as zsidóellenes zavargások Zala megyében. Zalai Gyűjtemény 25. Zalaegerszeg, 1986. 217–241.
- 34 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 29–32. o. L jelű melléklet.
- 35 VeML Nemességi iratok. U. I. 1. 32–34. o. M jelű melléklet.
- 36 VeML Vk. hh. jkv. 1750. Nr. 21.
- 37 VeML Vk. hh. jkv. 1772. Nr. 147.
- 38 VeML Vk. hh. jkv. 1773. Nr. 118. (119!)
- 39 VeML Vk. hh. jkv. 1775. Nr. 252.
- 40 VeML Vk. hh. jkv. 1777. Nr. 86.
- 41 VeML Vk. hh. jkv. 1777. Nr. 89.
- 42 VeML Vk. hh. jkv. 1778. Nr. 297.
- 43 VeML Vk. hh. jkv. 1781. Nr. 309.

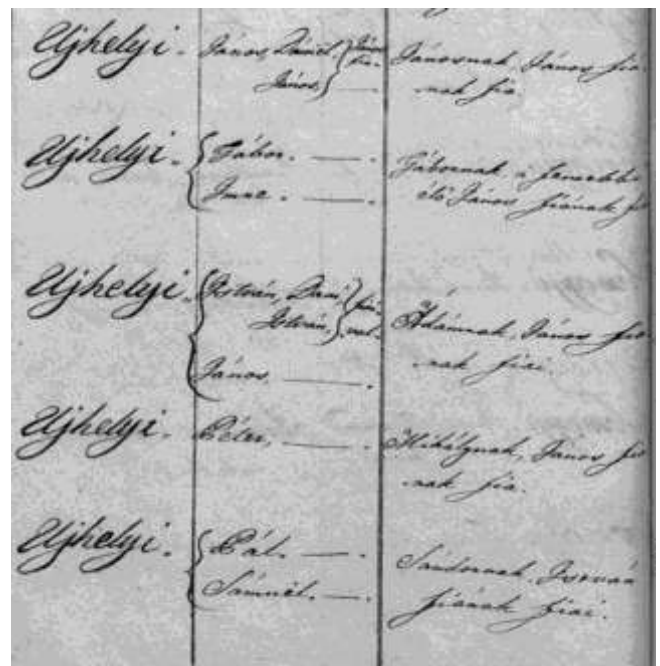
- 44 VeML Vk. hh. jkv. 1776. Nr. 75.
 45 VeML Vk. hh. jkv. 1782. Nr. 185.
 46 Veszprémi káptalan magánlevéltára. Documenta iuris possessionarii. Füred 37. 1801.
 47 Kovacsics József-Ila Bálint: Veszprém megye helytörténeti lexikona. II. Bp. 1988. 421.
 48 Kolontári Gyula: Zánka története a XVIII–XIX. században. Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok. V. Veszprém, 1978. 12.
 49 Kovacsics József-Ila Bálint: Veszprém megye helytörténeti lexikona. II. Bp. 1988. 446.
 50 VeML Vk. hh. jkv. 1781. Nr. 309.

- 51 Oláh János: Balaton mellyéki túdósítások barátságos levelekben. Tudományos Gyűjtemény, 1834. III. 70.
 52 Carl Ludwig Sigmund: Füred's Mineralquellen und der Plattensee für Aerzte und Badegäste. Pest, 1837. 20.
 53 Lichtneckert András: Écsy László balatonfüredi fürdőigazgató naplója 1863–1892. Balatonfüred, 2008. 106.
 54 A füredi törvénybírók jegyzéke: Balatonfüred és Balatonarács története. Szerk. Lichtneckert András. Veszprém, 1999. 267. – Újhelyi Lőrinc a református halotti anyakönyv szerint nem töltötte ki a hivatali idejét, 1805. december 7-én „rodhasztó hidegtelelésben meghalt”.

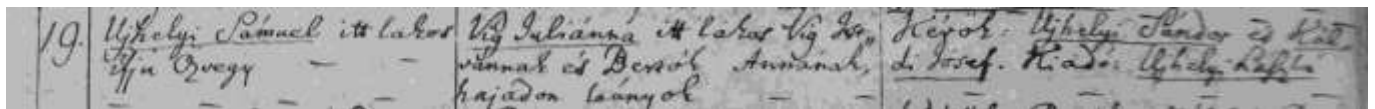
BAÁN BEÁTA

EÖTVÖS KÁROLY FÜREDI GYÖKEREI

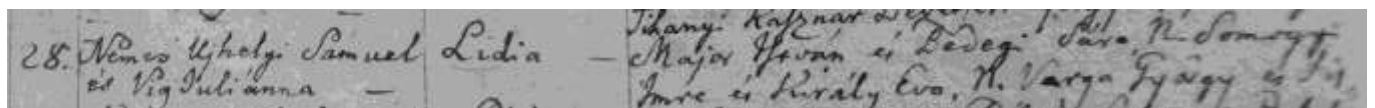
A Lichtneckert András által feldolgozott, a Veszprém Megyei Levéltárban található Újhelyi anyag, valamint a Zala Megyei Levéltár honlapján elérhető Zala megyei nemesi összeírások alapján az Újhelyi család férfi-ágú leszármazása nyomon követhető. A nemesség bizonyításakor a Füredre bennsült Újhelyi János nem tartotta szükségesnek nemessége bizonyítását, így a 150 évvel későbbi utódoknak kellett összeállítaniuk leszármazási táblájukat. A Zala vármegyei nemesi összeírásokban 1829-ben szerepel először az Újhelyi család mint kétségtelen nemes. Ez és az 1845/46-ban készült összeírás három generációs leszármazást rögzít. A nemesi adómentesség megszűnését követő időszak leszármazási táblája a balatonfüredi református anyakönyvek alapján rekonstruálható. E források felhasználásával összeállítható Eötvös Károly anyai ága, azaz a füredi gyökerei.

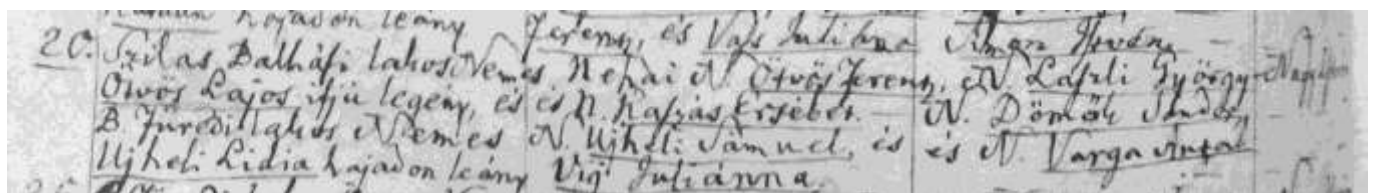
A Zala megyei nemesi összeírás részlete (1845)

Ujhelyi Sámuel és Vig Julianna házasságkötésének bejegyzése a református egyház anyakönyvében 1811. március 19-én

Ujhelyi Lidia születési bejegyzése a református egyház anyakönyvében 1812. július 28-án

Ötvös Lajos és Ujhelyi Lidia házasságkötésének bejegyzése a református egyház anyakönyvében, 1838. február 20-án

Azt hiszem, ez az utolsó fényképem. Balaton-Szemesen vették föl, 1910 évi szeptember 17-én. Ha ez a legutolsó: legyen legelső és legjobb barátomé Móraocza Kálmáné, a kinek szeretettel adom.
Lovasi hegy csucsán 1910. szeptember 20.

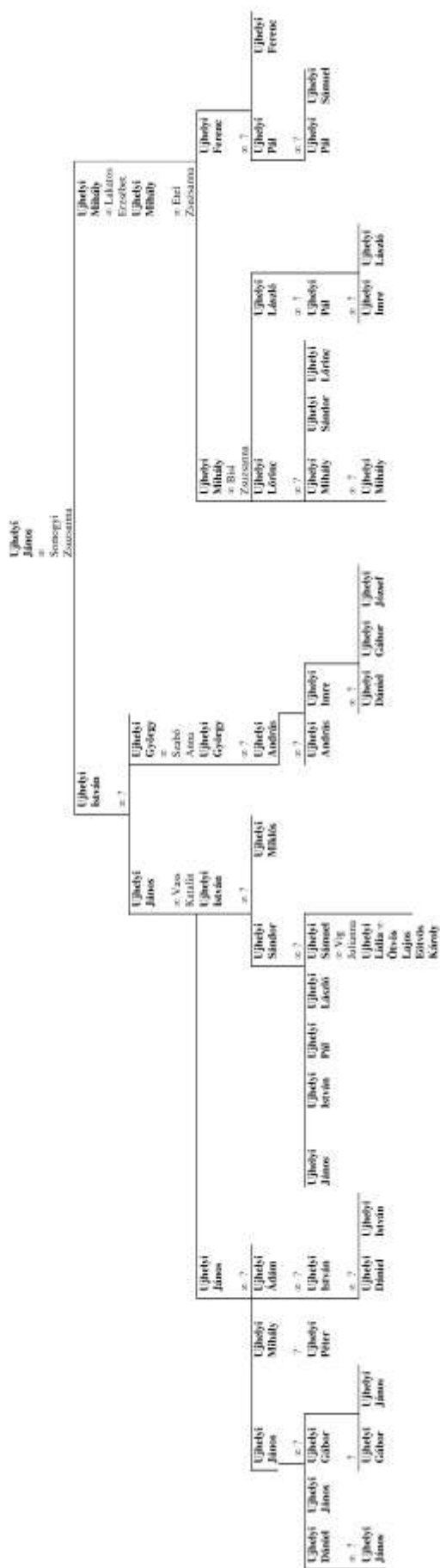
Eötvös Károly

Eötvös Károly 1910-ben Balatonszemesen

„Azt hiszem, ez az utolsó fényképem. Balaton-Szemesen vették föl, 1910 évi szeptember 17-én. Ha ez a legutolsó: legyen legelső és legjobb barátomé Móraocza Kálmáné, a kinek szeretettel adom.

Lovasi hegy csucsán 1910. szeptember 20.

Eötvös Károly”

Eötvös Károly leszármazási táblázata

BERTÓK GYULA

JALSOVICS (JALSOVITS) KÁROLY ALADÁR (ALFRÉD)

Jalsovics Aladár

Bencés rendi tanár volt, majd Füred-fürdőtelepen lelkész, ugyanakkor Tihanyban könyvtáros és lelkiatya. 1833. november 21-én született Rátóton. 1850-ben lépett be a bencés rendbe, Pannonhalmán végezte el a gimnáziumot, majd a teológiát. 1857-ben pappá szentelték. 1862-ig Pápán volt gimnáziumi tanár, 1865-ig Komáromban tanított, majd 1869-ig Sopronban. A pápai tanári évek alatt kezdte el publikációs tevékenységét. Már a pannonhalmi teológiai évei alatt is küldött kisebb írásokat (1855-től) a *Katolikus Néplapba*, a *Családi Lapokba* és a *Pesti Hírnökbe*, irodalmi művekkel is próbálkozott.

A tudomány, mint árucikk (1860) a *Tanodai lapokban*, a *Legyen szabadság és igazság* (1861), az *Adatok a türelem történetéhez* (1862) című írásai a *Religióban* jelentek meg, ezeket gyakorló tanárként írta.

A *Tudomány mint árucikk*-ben az ez időtájt szaporodó sajtótermékek népszerűnek szánt cik-

keiről ír: hiányolja bennük a vallásos és morális állásfoglalást a tudományos kérdések tárgyalásában. Javasolja, hogy ne kerüljön avatatlan kezekbe a természettudományok ismertetése, mert kárt okozhat az ifjú olvasók gondolkodásában.

A *Legyen szabadság és igazság* című írásában a jezsuitákat védelmezte, vélhetően a liberálisok vagy a protestánsok ellenében. A cikkben kikel a szabadság szó meggondolatlan használata ellen, mivel a szabadságnak csak úgy van értelme, ha törvényekkel és kötelezettségekkel együtt tárgyaljuk. Több írásából is kitűnik a jezsuiták iránti szimpátiája: A *Tihanyi Apátság történetében* Loyolai Szent Ignácnak, a jezsuita rend alapítójának még a képe is szerepel. Az említett lapokba és folyóiratokba Egri Aladár vagy Rádala néven írt.

Pápán eltöltött utolsó éveiben írta az *Adatok a türelem történetéhez* című dolgozatát, vitába szállva Bocsor István református főtanodai tanárral, illetve az általa írt magyar történelemkönyv katolicizmus ellenes állításaival. Nehezményezi, hogy Bocsor tiszteletlenül szól a magyar szentekről és a keresztes hadjáratokról. A következő évben, 1863-ban már a komáromi katolikus gimnáziumban tanított. Közben egy alapos történeti és jogtörténeti könyvet írt, címe: *Az osztrák birodalom államtana*. A *Religióban* megható nekrológban búcsúzott el egy negyven évesen meghalt tanártársától, Saly Ákostól¹.

1869-ben egészségi okokra hivatkozva kérte magát Füred-fürdőtelepre Kruesz Krizosztom főapáttól és Simon Zsigmond tihanyi apáttól. Később úgy gondolt erre a lépésére, hogy ezzel életét jelentős mértékben meghosszabbította. Valóban, újult erővel vetette bele magát a vallási, szellemi és társadalmi életbe.

Besztyenszky Béla tihanyi apát halála (1850) után az apáti szék 1864-ig betöltetlen volt, és a Füred-fürdőtelepi expositúrán² sem volt állandó lelkész 1849-től 1869. augusztus 22-ig. Ezen időszakban a tihanyi konvent tagjai jártak felváltva Füredre, pedig már 1791 és 1849 között 14 lelkész szolgált itt állandóan.

A Tihanyi apátságról szólva így ír: „ezen időszak a legszomorúbbak egyike volt az apátság történetében. Hűtlen kezelők marcangolták az apátság birtokait. E sorok írójának maga az akkori perjel szomorúan említé, hogy az összes földbir-

tokból egy fillért sem látott, a kolostori szükségleteket a pincegazdászatból kellett fedezni. Midőn az apátsági javak főkezelője által tévútra vezetett és elámitott pannonhalmi főapát a bűnös üzelmek tudatára jutott, a főkezelő másnap reggel véget vetett életének 1863. november 8-án.”³

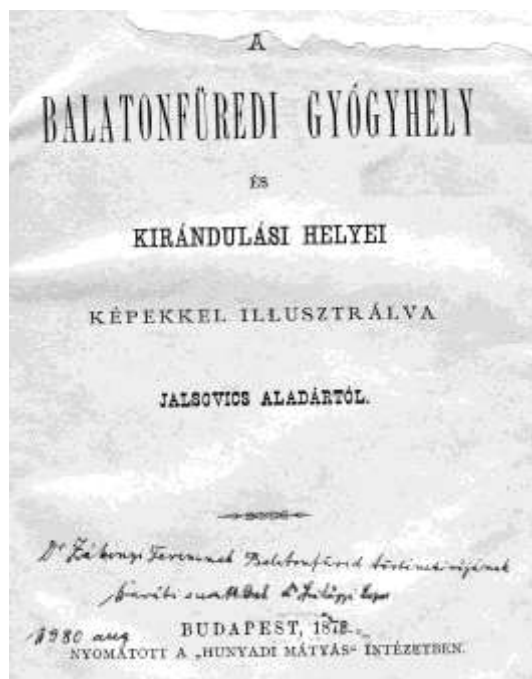
A fürdőtelep fejlődése a korábbi években szépen indult. A Kerek templom (kápolna) alapkövét Béla apát még 1841. szeptember 20-án rakta le. A harang 1846. május 20-án kondult először. A következő lépés az expositúra plébánia rangjára emelése lett volna (ebben Jalsovics is kivette a maga részét). Füred és Arács leányegyházai lettek volna bevonva, de nem így történt, pedig a törekvéseket a főmonostori konvent is támogatta kezdetben.

Úgy tűnik, hogy a plébánia megvalósítása a javadalmazási gondokon és a paphiányon bukott el, mert a tihanyi monostorban a szerzetesek életkora is elég magas volt. Fennállhatott még az a lehetőség is, hogy a veszprémi püspökség alá rendelik (az egyházi jog szerint), és lehet, hogy ezt a bencés rend nem óhajtotta volna. Úgy látszik, Jalsovics jól érezte magát Füreden, ezt bizonyítja megnövekedett írói tevékenysége is. A *Katolikus Néplap*ban már 1871-ben részletesen ismerteti a Balaton-Füredi Szeretetház alapítását és működési feltételeit. „A növendékek az intézetbe belépésük és életkoruk szerint családokra osztatnak fel, s mindegyik családi tanító vezetése alatt külön saját lakosztályban élnek és dolgoznak. Egy családban 14 fiúnál rendszeren nem lehet több. Mihelyt az intézet anyagi körülményei engedik, 4 család leend az intézetben 46 növendékkel és az igazgatón kívül 4 családtanítóval.” Az igazgató, a Svájc-ból érkezett Wéber Eduárd a magyar nyelvet még tanulja, a működtetést az ottani gyakorlat és tapasztalatok alapján kezdi el. Az igazgatósági tanács elnökei: Molnár Aladár és Écsy László.⁴

1874-től a *Religio* és a *Magyar állam* című lapokban „Fürdői és közérdeki tudósítások”-at jelentetett meg, talán a monarchiabeli nagy fürdőhelyek (Karlsbad illetve Pöstyén) mintájára.

1878-ban jelent meg máig keresett és népszerű könyve, amely főművének is tekinthető: *A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei*.⁵ Könyvét Füred-Tihany térségének történelmi áttekintésével kezdi, ami önmagában is izgalmas olvasmány. A tágabb környék ismertetését kiterjeszti Zirc, Csesznek, Várpalota térségére is. Könyvében Victor Aureliust is említi, a Krisztus utáni 4. században élt római történetírót. Az ő egyik mű-

véből ered az a leírás, mely szerint a Krisztus utáni 293. évtől Felső-Pannónia Diocletianus társaságára, Galerius uralma alá tartozott, halála után feleségét, Valériát Tihanyba száműzték udvartartásával együtt. Itt látogatta meg édesanyja, Piroska (Prisca). A füredi gyógyvíz rendszeres használata után Piroska kigyógyult betegségeiből. Valéria nem sokkal később imolat⁶ emeltetett Tihanyban.⁷

Az 1878-ban megjelent könyvének címlapja

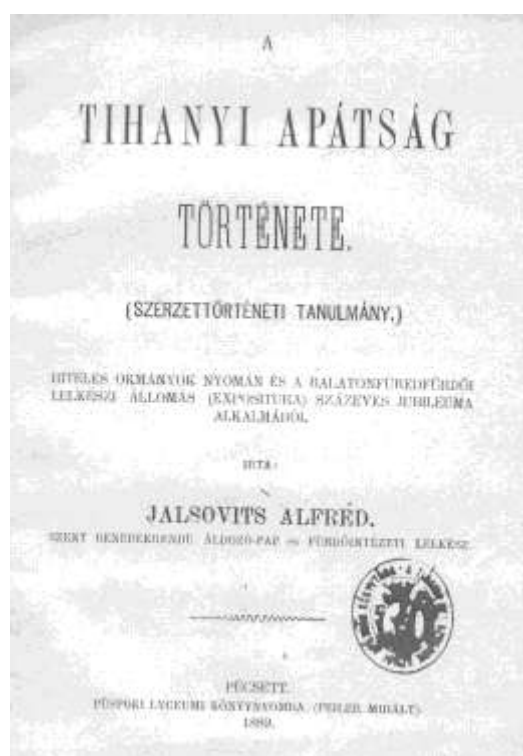
A könyv máig ható elevenséggel és részletesen tárgyalja a fürdőélet mindennapjai mellett a savanyúvíz és a balatoni iszap összetételét az akkori idők legkorszerűbb elemzései alapján, nem csak magyar, hanem osztrák és francia kutatók eredményeit is figyelembe véve. Megtudjuk, hogy a Tihanyi apátságnak 4000 anyabirkája volt, ezek Tihany, Aszófő és Örvényes területén legeltek.⁸ Az éjszaka folyamán fejt friss tejből kétféle savót állítottak elő (az igényeknek megfelelően), mely reggel a gyógykúrák kezdetére már a fürdőtelepen volt. Részletesen ismerteti az olvasót a hideg- és melegvízes kúrákról. Múltaságosnak ható kis epizódokat is találunk a fürdői életből. Egy Károlyi gróf mankóval járt, és így is jött Füredre: „hidegfürdőket használta; egyszer kijövén a vízből, érezte, hogy mankóra már nincs szüksége. Efölötti örömeiben a mankót otthagya, majdnem futva jött fel a hidegfürdőből.”⁹ Továbbá: „gyógyszerár: a szabadtéri sétányon. Gyógyszerész Orbán Ignác úr, jeles numizmatikus.”¹⁰ Vagy: általában a tihanyi echo szeles időben nem felel, „s állítólag ilyenkor történt, hogy egy an-

gol hölgy kiabált a visszhangnak, de eredmény nélkül. A hölgy kalauza erre azt mondá: *h jaj, asszonyom, nem tud ám a mi echonk még ezen a nyelven.*”

Időrendben a következő műve, az 1883-ban megjelent: *Emléklapok a Balaton-egylet Garay János kunyhójának fölvatási ünnepségére.* A könyv alakban megjelent rövid írás arról tudósít, hogy létrejött egy egylet, és annak irodalmi szakosztálya elhatározta, hogy Tihanyban a „*remetelakások táján egy kunyhót építtet, hol a tengeri levegőt élvezendő kirándulók hirtelen beálló kedvetlen időben menedéket találjanak, és némi frissítőket is kaphassanak.*” A következő kunyhók majd a Jókai és a Kisfaludy, stb. neveket kapják a terv szerint.

1889-ben adta ki a pécsi püspöki liceumi nyomda a másik jelentős művét, *A Tihanyi apátság történetét.* Könyvében Jalsovics a tihanyi apátság történetét a magyar történelem összesítéseibe ágyazva tárgyalja. A Szent Ányosról (Anián) történt elnevezés még az alapító királytól, I. Andrástól ered a pozsonyi csata (1052) szerencsés kimenetele után, mivel István király is rendkívül tisztelte Ányost, Orléans hős püspökét. Jalsovics időrendi sorrendben tárgyalja a beazonosítható nevű apátok cselekedeteit. Több mint 40 oklevelet fordít le és dolgoz fel. Az oklevelekből kirajzolódó kép nem mindig ideális, de rendkívül tanulságos. Az 1267. évi oklevélből kitűnik, hogy a szabados várlovagok számát 12-re csökkentették.¹¹ A tihanyi apátság Jalsovics által feldolgozott kb. 830 éve alatt rengeteg viszontagságon ment keresztül. A Karolin-kortól az apátságok katonai szolgálattal is tartoztak a királynak, a világi apátok hadba szálltak.¹² Katonáskodó népei eltartásáról is az apátságnak kellett gondoskodnia. Magyarország középkori történelme folyamán, de még később is az apátságok gyakran nagy vesztélyben voltak. Különböző rendű-rangú világi urak prédálták és foglalták el birtokaikat, sokszor kellett perbe szállniuk a területileg illetékes püspökségekkel is. A hanyag, nemtörődöm apátok is a hanyatlás okozói voltak. A tihanyi apátság történetében a mindenkori király gyakran ajándékozta az apáti széket távol élő egyházi vagy világi személyeknek különféle érdemeikért. Bizonyos esetekben viszont éppen királyi közbenjárásra kerültek vissza a lefoglalt javak. Például: „1394. Szt. Adorján konventje (Zalavár) Eustachius Magyarország nádorispánjának tanácsára a tihanyi apátság birtokait, melyet a gulácsi nemesek elfoglal-

tak, visszavétetni parancsolja.”¹³ Egy, 1417-ben kelt okiratból megtudjuk, hogy Zsigmond király a Szt. Ányos kolostornak akasztófa állítási jogot ad. Úgy látszik, ebben az ideálisnak tűnő lovagkorban is voltak visszasságok. „*Ennél fogva jónak tartottuk kegyelmünk jeléül hatalmat adni: hogy a tihanyi monostor tisztjei minden birtok és birtokjog színhelyén bármely vármegyében az említett gonosztevők megbüntetésére akasztófákat és börtönöket állíthassanak, és joguk legyen minden tolvajt, útonállót, gyújtogatót, gyilkost és minden gonosztevőket befogni, elítélni, csonkítani, kerékbe törni, lefejezni, fölakasztani és bármely más büntetéssel megbüntetni.*”¹⁴

1889-ban megjelent könyvének címlapja

Jalsovics könyvében kéréllhetetlenül megnevezi a későbbi hanyatló korszakok károkozóit és felelőseit. A mohácsi tragédia utáni években a tihanyi apát János király pártjára állt, ezért később I. Ferdinánd a maga hűséges emberére, a zalai főispán Devecseri Czoron Andrásra bízta a térség sorsát. 1534 és 1626 között a monostori élet gyakorlatilag szünetelt, mivel főleg várkapitányok vették át a szerepet, és környékünk a végvári rendszerben kapott szerepet. Tihany a győri főkapitányság alá tartozó egyik végvár lett, főleg Veszprém esete után (1552) vált fontossá. Ez időtájt nagy erődítési munkálatok folytak. A király közben un. ajándék apátokat¹⁵ is kinevezett, akik távol tartózkodtak Tihanytól pl. püspöki vagy préposti rangban.

Jalsovics élesen bírálja a protestantizmus terjedését, mely az apátság területén, így Füreden is jelen van a 16. század második felétől kezdve.

Könyvében bizonyítékként hivatkozik Fuxhoffer Damján: *Monasterológia Regni Hungariae című művére* (1802), mely a siskei temetői templomot rezidenciának nevezi, melyhez a környéken hasonló nem található.¹⁶ Úgy véli, ennek pusztulása egybeesik a hitújítás terjedésével. Tehát ez a templom egy körzeti plébánia is lehetett javadalmakkal együtt. Nagyon fájjalja, hogy a bencés rendnek a középkorban több mint hetven apátsága volt a Magyar Királyság területén, a 19. századra mindössze öt maradt.¹⁷

A tihanyi apátság története című művéről végezettül annyit: ma is kitűnő, gondolatébresztő műnek tekinthető.

Jalsovics Aladár lakása és "munkahelye" a fürdőtelepen

Visszatérve a fürdőtelepi életre, Jalsovics Aladár példásan végezte lelkési feladatait, és teljesítette a felső vezetés elvárásait is.

Écsy László fürdőigazgató számadásaiban rendellenességek voltak, emiatt 1888. augusztus 30-án tartott fürdői vizsgálat után egy Vaszary Kolos főapát által kiküldött bizottság: Kovács Ábel főmonostori jószágkormányzó, Haudek Ágoston titkár és Jalsovics Aladár felszólították az igazgatót lemondásra. A következő esztendőben biztosították nyugdíjazását.¹⁸ Tehát a gyógyfürdő mint gazdálkodási szervezet is működött.

Jalsovics Aladár huszonhárom évet töltött el Balatonfüreden az expositúra lelkészeként. "Szolgálati" lakása az akkori Park utca elején jobbra lehetett a mai Zsigmond utca 22. szám alatt. 1892 után a tihanyi monostorban szolgált, mint könyv-

táros és lelkiatya 1896-ig (életének utolsó évében már csak lelkiatyaként). Ezekben az években még utolsóként összeállított egy művet *Tihanyi codex* címen, mely 1530, 1531, és 1532-ből kéziratban maradt prédikációkat tartalmaz.

1897. július 10-én Tihanyban hunyt el, szívhűtésben (szívinfarktus). A tihanyi köztemetőben helyezték végső nyugalomra.

A magyarországi bencés irodalom művelői között tartják számon a magyar irodalomban, keleti és ó-klasszika filológiában; továbbá a történelem és archeológia fejezetekben.

Jegyzetek:

- 1 Religio (katolikus egyházi és irodalmi folyóirat) 1863. február
- 2 Expositúra: mindenki számára nyitott lelkészség nem csak állandó lakosoknak.
- 3 Jalsovics Aladár: A tihanyi apátság története (Pécs, 1889.) 96. p. A továbbiakban Jalsovics: i.m.(idézett mű) 1.
- 4 Katolikus Néplap 1871. január 7–14.
- 5 A mű újraszerkesztetten 2008-ban jelent meg Lichtneckert András magánkiadásában, a Balatonfüredi Helytörténeti Gyűjteményben őrzött példány alapján. Könyvesboltokban megvásárolható.
- 6 *Imola (im-ol-a): az ima, imád szavakkal társítva egyes vidékeken az imaház megfelelőjeként használták.* = Czuczor – Fogarasi: *A magyar nyelv szótára.* Pest, 1865. Valószínűleg a tihanyi Diana oltárról (sacrarium) lehet szó. – A szerk.
- 7 Jalsovics Aladár: A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei (Bp. 1878.; Balatonfüred 2008.) 20–21. p. A továbbiakban Jalsovics: i. m. 2. (Lásd még: Lichtneckert András előszavát a kötetben) (*Galerius Maximianus – eredetileg Diocletianus testőrparancsnoka, majd 293-tól, miután a császár örökbe fogadta, alcászár [caesar], – Diocletianus [senior augustus] és társcaesárjának önkéntes leköszönése [305] után lett a birodalom keleti részeinek ura [augustus]. A legenda szerint özvegye, Valeria, férje 311-ben bekövetkezett halálát követően 313-ban már a tihanyi főlészigeten lakott udvartartásával, édesanyja, Diocletianus császár özvegye, itt látogatta meg.* – A szerk.)
- 8 Jalsovics: i.m. 2.: 52. p.
9. Jalsovics: i. m. 2.: 36. p.
10. Jalsovics: i. m.2.: 57. p.
11. Jalsovics: i. m. 1.: 32. p.
- 12 Hilbert Schmitz OSB: A bencések civilizációs tevékenysége III. Ph. 2006. 49. p.
- 13 Jalsovics: i. m. 1.: 49. p.
- 14 Jalsovics: i. m. 1.: 50. p.
- 15 *Ajándás apátok: feltehetően olyan világi személyek, akik megkapták ugyan az apáti címet, de nem voltak tagjai a rendnek, tényleges apátúri jogkörrel nem bírtak, az apátsági jövedelmekből nem kaptak részt. Tulajdonképpen tiszteletbeli apátnak értendő.* – A szerk.
- 16 Jalsovics: i. m. 1.: 78–79. p.
- 17 Jalsovics: i. m. 1.: 60. p.
- 18 Erdélyi László – Sörös Pongrác: A Pannonhalmi Szt. Benedek Rend története XI. kötet. Bp., 1911. 412. p.

Z. KARKOVÁNY JUDIT

TÁBORI KORNÉL

Tábóri Kornél 1920-ban

Az 1879-ben született Tábóri Kornél azok közé tartozik, akiket az utókor „méltatlanul elfelejtett”-ként szokott emlegetni. Sokszorosan megérdemelné pedig, hogy számon tartsuk.

„Író-újságíró” volt, mondja róla a lexikon, így, kötőjellel kapcsolva szorosán egymáshoz a két foglalkozást. S valóban, az ő személyében az író és az újságíró munkássága alig elválasztható.

Pályájának kezdete a magyar sajtótörténet aranykorára esett. A 19–20. század fordulóján már több, mint hétszáz hírlap és folyóirat jelent meg Magyarországon, s nem számított ritkaságnak a tízsőt százezres példányszám sem. Ez a bulvársajtó kialakulásának kora: az olvasókat a politikai hírek-nél, parlamenti kortes-beszédek-nél jobban érdekelték a gazdasági, üzleti beszámolók, a társasági események vagy éppen a bűnügyek. A lapkiadás egyre jobb üzletet jelentett, a laptulajdonosok pedig tudták, hogy a jól eladható hírek érdekesnek és – akkor még – igaznak kellett lennie. Az újságírói szakma megbecsült értelmiségi foglalkozássá vált, maga a királyi ítélőtábla állapította meg egy perben, hogy a publicisták, újságszerkesztők „nem

kereskedelmi vagy ipari alkalmazottak”, munkájuk „az írói működés fogalma alá tartozik”.¹

Bár tucatnyi író, költőt sorolhatnánk fel, akik először újságíróként váltak ismertté, az olvasóközönség kedvenceivé, itt csak két nevet említsünk meg. Mikszáth Kálmánnak már első sikerei is elválaszthatatlanok a *Szegedi Naplónál* töltött évektől. 1882-től két évtizeden át írta fanyar humorú karcolatait az országházról, később ezek az országgyűlési beszámolók adták az ötletet a *Két választás Magyarországon* megírásához. Az adósságokban úszó dzsenti és a milliomos polgárlány történetét az újságok botránykrónikájából emelte irodalmi rangra *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényében.² Ady Endre, az *Új versek* megjelenése előtt költőként alig számon tartott „vidéki poéta” 1899-től a *Budapesti Napló* országosan ismert nevű „főfoglalkozású újságírója” volt. Élete során kb. 2000 cikket írt, 1906 után már ritkábban, de még a világháború idején is jelentek meg fontos cikkei. „Publicisztikája a radikális magyar újságírás bibliája lett (...), a polgári radikálisok éppúgy tanultak tőle, mint a nép-nemzeti szellemű magyar ellenzékiek”.³

Tábóri Kornél a *Pesti Napló* munkatársa, 1907-től helyettes szerkesztője volt, az első világháborúban a lap haditudósítója. 1908 és 1912 között rendőrségi riportokat írt, a bulvársajtó kedvelt műfaját, a riportázt a szociografikus irodalom irányában mozdítva el. Írásait témájuk szerint kötetekbe szerkesztette; a könyvek alapja a – statisztikákkal is megerősített – pontos tényanyag volt, ugyanakkor a legsúlyosabb témákat is érdekes, szórakoztató olvasmánná tette Tábóri stílusa, sajátos, bölcs humora. A bűnügyi esetek szociális hátterét alapos elemzésnek vetette alá; *A bűnös Budapest* (1908) vagy a *Nyomor és bűn a gyermekvilágban* (1909) című könyvei a később nagy vihart kavaró „Magyarország felfedezése” szociográfiai sorozatba is beillenének. Egyik legolvasottabb könyvének, *Az erkölcstelen Budapestnek* (1909) fejezeteiben Tábóri nemcsak a profi és alkalmi kurtizánok világáról adott színes képet, azt is bemutatta, hogy „a világ legősibb mesterségének” tartott prostitúcióra hogyan telepedett rá egy egész iparág: a lányok pénzét valami bizonytalan védelemért lenyúló stricik, a bordélyosok és a – magukat tisztos polgárasszonynak tartó – „szobáztató” főbérlok, az „angyalcsináló” bábák, akik gyermekelhajtási szolgál-

tatásaikat diszkréten még az újságokban is meghir-
detik, vagy a szerencsétlenségükre mégis megszü-
letett gyermekek jobb létre szenderítésében segéd-
kező falusi dajkák mind a prostituáltak ki- és eltar-
tottai. A prostitúció okozta problémák megoldását
is jó irányban kereste: olyan szabályozást javasolt,
amellyel a kéjnéket jobban lehetne ellenőrizni,
egyszersmind erőteljesen visszaszorítani a prostitu-
cióhoz kapcsolódó bűnözést.

1909-ben megjelent munkájának címlapja

Nyomor és bűn a gyermekvilágban című könyve a magyar jogalkotás első gyermekvédelmi törvényével egy időben született. Tábori elismeréssel ír „az erkölcsi gyermekvédelem rendszeréről (amelynek) alaptétele az, hogy minden gyermek, aki eddig környezetében erkölcsi romlásnak van kitéve, avagy züllésnek indult, az állami gyermekvédelem oltalmi körébe jusson.” A gyermekek nyomorára és kiszolgáltatottságára különösen érzékeny író az I. világháború után több ezer gyermeket segített az éhezéstől megmenteni: Hollandiába, Belgiumba, Svájcba szerzett számukra meghívást hosszabb-rövidebb tartózkodásra.

Nemcsak az írott, a képes kommunikációban is jelentős alkotásokat hozott létre. Szenvedélyes

amatőr fotós volt, művészi színvonalon fényképe-
zett; szociografikus hitelességű fényképei messze
többet jelentettek a rendőri riportok illusztrálásá-
nál. A hajléktalanokról készített képeket önálló kö-
tetben is megjelentette: *Egy halálra ítélt ország
borzalmaiból. Razzia a budapesti nyomortanyákon.*
Ez az 1920-ban megjelent könyv az első hazai
szocio-fotó kiadvány.⁴

Tábori Kornél volt az első magyar kutató, aki a
bécsi levéltárnak az első világháború előtt elzárt
anyagába betekinthezett, elkobzott Kossuth-
leveleket, titkosrendőri jelentéseket publikálhatott.
Széles körű történelmi, irodalmi, művelődéstörté-
neti ismeretekkel rendelkezett, nem véletlenül ne-
vezte Molnár Ferenc „mindentudó Tábori”-nak.
Móricz Zsigmondnak a Rózsa Sándorról készülő
regényéhez korabeli periratokat kerestetett ki a le-
véltárakban, azt is megmondta, melyik múzeum
anyagában találja az író a híres betyár fényképét,
puskáját, revolverét. Író kortársait szerteágazó kül-
földi kapcsolatainak segítségével igyekezett Euró-
pában bemutatni: előadást tartott róluk, felolvasó-
estet szervezett számunkra, előmozdította műveik
idegen nyelvre fordítását, megjelenését.

Balatonfüredről is mindent tudott. Ismerte a Sa-
vanyúvízen valaha tevékenykedett fürdőorvosokat,
még azt is tudta, kik voltak Jókai Mór sógorának,
Huray doktornak a legnevesebb páciensei. 1941-
ben a *Balaton* című lap „Emlékezünk régiokról”
cikksorozatában jelent a Huray lányával, Annával
készült riportja. A hetvennyolc esztendőes hölgy
úgy emlékezett vissza, hogy Jókai a Huray-ház
egyik „mellékszobájában”, és nem balatonfüredi
villájában írta az „Aranyembert”, mert „csak egy
évvel később fejeződött be a villaépítés”.⁵ De jól
ismerte saját korának füredi kitűnőségeit is: Brázay
Zoltán mintagazdaságáról, csodakertjéről éppoly
pontos leírást adott, mint a villája falán látható
Protiwinsky freskóról. Az *Idegenforgalmi Könyv-
tár* szerkesztőjeként húsz év alatt több száz cikket,
tanulmányt jelentetett meg a Balatonról (angol,
francia, olasz és holland lapokban is), köztük igen
sokat a szívéhez legközelebb álló Füredről, mely-
nek „évtizedeken át szívesen látott vendége volt”.⁶

Utolsó írása 1944. március 16-án jelent meg a
Baltoni Kurírban. Három nappal később, az or-
szág német megszállása után betiltják a liberális,
független, baloldali sajtót, letartóztatják és a
mauthauseni koncentrációs táborba hurcolják a leg-
ismertebb német-ellenes újságírókat. Sorra követik
egymást a baljós intézkedések: a zsidó személyek
számára március 31-től kötelező a megkülönbözte-

tő jelzés, a sárga csillag viselése; telefonjaikat kikapcsolatják, rádió-készülékeiket elkobozzák. Április 7. után írásos engedély nélkül tilos bárhová utazniuk, és országszerte megkezdik a gettók felállítását.

Tábory Kornél idős korában

Tábory Kornél dolgozószobájában kéziratait, jegyzeteit rendezte. Az utolsó bejegyzés április 15-én kerül a naplójába. *„Átnéztem ezeket a naplókat, majd' negyven év feljegyzéseit. Talán az lenne a legjobb, ha megsemmisíteném őket. Mindig is érdekelt a bűnözés és a bűnözők észjárása; de mára a gengszterekből rendőrök lettek, és a törvényszégek szolgálatnak igazságot. Micsoda egy igazság! Gyilkosság és kínzás, hazudozás és az emberi méltóság lerombolása. (...) Mintha az egész ország egy Szent Vitus táncot járna, és attól félek, ezt sohasem fogja kiheverni. (...) Fogy az idő, leperog a homok a homokórában. Nyilvánvaló, hogy szellemidézésről van szó a másvilágról; a gonosz szellemek materializálódtak és ellepték a földet. Elpusztítanak mindannyiunkat, mielőtt elpusztítják magukat; nem kell prófétának lenni ahhoz, hogy ezt lássuk. (...) A hatvanöt évem során annyi gazembert és fekete-gárdistát láttam, akik megúszták a büntetést, hogy az igazságszolgáltatásban sem tudok hinni. Gyűlölnöm kellene az emberiséget, de csak szánalmat tudok érezni iránta.”*⁷

A napló itt, az oldal közepén megszakad. Két nappal később Tábory Kornélt is letartóztatta a rendőrség.

Ezúttal egy népesebb csoport – 64 személy – letartóztatására került sor, a Gestapo ill. a magyar rendőrség minősítése szerint „*az állam háborús céljaival szembenállók*” csoportjára. Először a főváros VIII. kerületében, a Röck Szilárd utcai Rabbiképző Intézetben létesített ún. toloncházba kerültek. Jövőjüket illetően nem lehetett sok illúziójuk: *„Meggúsznak a sok irka-firka ... Téved, aki azt hiszi, hogy élve megússza”* – közölte velük az intézmény rendőrpárancsnoka. A letartóztatottakat Csepel-szigetre, a hivatalosan Horthy-ligetnek nevezett, a foglyok között Ördög-szigetként emlegetett hírhedt internálótáborba vitték. A fentebb már idézett rendőrpárancsnok egyik szemléje alkalmával kiválasztott tizenhat idős és beteg hírlapírót, akik különböző gyűjtőtáborokon át Auschwitzba kerültek.⁸ Tábory Kornél itt halt meg 1944 júliusában, halálának napját nem ismerjük pontosan.

Könyveit, kéziratait paradox módon éppen a háború, a főváros ostroma mentette meg: dolgozó szobája közepén hónapokig feküdt egy fel nem robbant gránát, ezért a nyilasok jobbnak látták mellőzni a házkutatást. Londonban élő fia, Tábory Pál néhány hónappal a háború befejezése után, 1945 decemberében Budapesten járt, ő vitte magával és a későbbiekben ő gondozta apja szellemi hagyatékát.⁹

Jegyzetek:

- 1 Kókay – Buzinkay – Murányi: *A magyar sajtó története*. Budapest, 2001. 162. p.
- 2 Mikszáth a regényt 1906-ban folytatásokban kezdte közölni a *Vasárnapi Ujság* hasábjain. A hozományvadász dzsentrifű megleckéztetéséről a *Nagyvárad Napló*-ban a fiatal újságíró Ady már 1901-ben beszámolt: Az *öreg Ungár esete* című cikkében.
- 3 Kókay – Buzinkay – Murányi: i.m. 169–170. p.
- 4 Albertini Béla: *Tábory Kornél és a szociális fényképezés*. In: *Fotóművészet* 39. 1966. 3/4. 92–97. p.
- 5 Tábory Kornél: *Emlékezzünk régiekről: Dr. Huray István*. Balaton. 1941. (XXXIV. évfolyam) 8. szám (augusztus), 32. p. (Jókai unokahúga, Váli Mari naplója szerint új villájukba már 1870 nyarán, a fürdőidény kezdetével beköltözhetek. Jalsovics Aladár 1878-ban kiadott művében is az 1870-es év szerepel építési dátumként. Viszont az 1870-es *Balaton-Füredi fürdővendégek névsora* nyilvántartása szerint „Jókay <sic> Mór képviselő családjával” szálláshelyeként még a Huray nyaralót tüntették fel. A Jókai villa építésének befejezése, bástyafalának, díszkertjének, az azt körülvevő kő- és vaskerítésének elkészítési ideje, a teljesen kész „objektum” telekkönyvi bejegyzése Kemenchey Jenő szerint valóban az 1871. esztendő. Jókai „Az arany ember” című regénye 1872-ben, a balatonfüredi

villájuk birtokba vétel után jelent meg, öt kötetben. Ez persze nem zárja ki, hogy a regény egyes részei a Huray villában íródtak volna. – A szerk.)

6 Balatonfüreden tartózkodásának időpontjaira, lakcímeire nem sikerült pontos adatokat találnom, arra végképp nem, hogy „nyugdíjba vonulása után Balatonfüreden telepedett le”. Apja, Tauber Mór – kereskedő és szeszfőző-tulajdonos – 1877-től folyamatosan szerepel a balatonfüredi fürdővendégek névsorában; eleinte egyedül, 1904-ben már „nejével és két gyermekkel”. Általában július első napjaiban érkezett, és a Horváth (majd Mangold) házban foglalt szállást. Az író idősebbik fia, Tábori Pál 1973 nyarán egy Lipták Gáborhoz írott levelében így fogalmazott: „Igazán örülök, hogy együtt

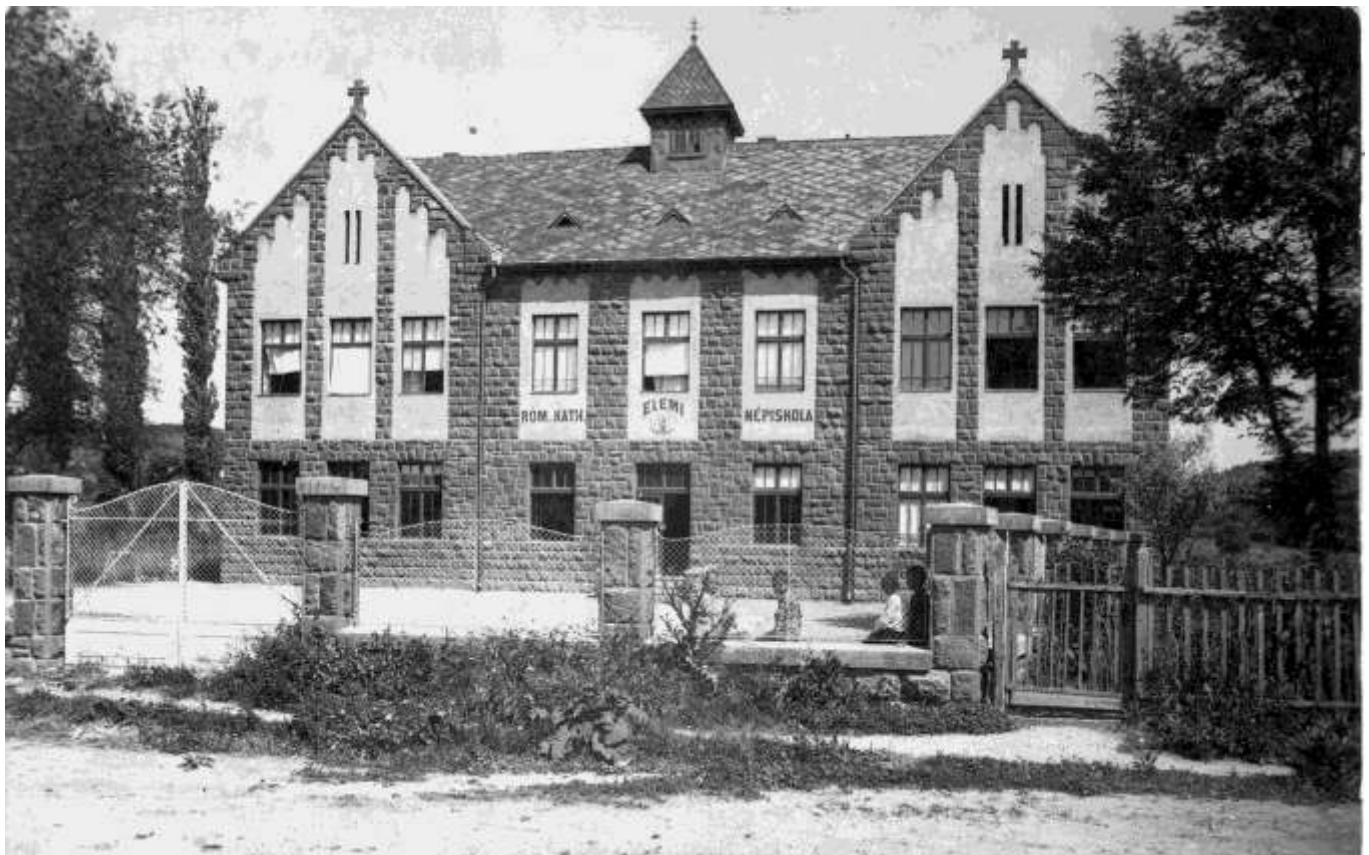
lehattunk gyermekkorom és ifjúságom kedves Füredén, amelyre mindig szeretettel gondolok vissza.” Csak Tábori Kornél füredi tartózkodásait nem sikerült dokumentálnom.

- 7 Cornelius Tábori: *My Occult Diary*, 1951. London. 1944, the last entry. Fordította Karkovány Eszter.
- 8 Szita Szabolcs: „Ördögsziget”, 1944. In: *Dunakanyar*, 1985./1. 39–41. p.
- 9 Tábori Pál 1951-ben lefordította és kiadatta apja naplójegyzeteit (*My Occult Diary*, 1951. Rider and Co. London.) „Az utolsó bejegyzés” (1944, the last entry) ennek a könyvnek a befejező része. Mivel az eredeti szöveg nem állt rendelkezésünkre, kénytelenek voltunk Tábori Kornél utolsó írását angolból „visszafordítani”.

A PIROS ISKOLA

1927 tavaszán kezdték építeni – három modern tantermet és egy tanítói lakást kialakítva benne – a római katolikus (piros) elemi iskolát, Fábián Gáspár tervei alapján. 1928. szeptember 8-án Rott Nándor szentelte fel. 1948-ban államosították, azóta általános iskolaként működött. Nemrég visszakerült az

egyház tulajdonába. A földszinten jelenleg játszószooba és egyéb közösségi szobák működnek, az épület többi részét raktárként használják. A képeklapot – a közelmúltban – egy árverésen sikerült megszerezni.

A balatonfüredi római katolikus elemi (piros) iskola. A felvétel 1940 körül készülhetett.

(Városi Helytörténeti Gyűjtemény)

RÁCZ JÁNOS

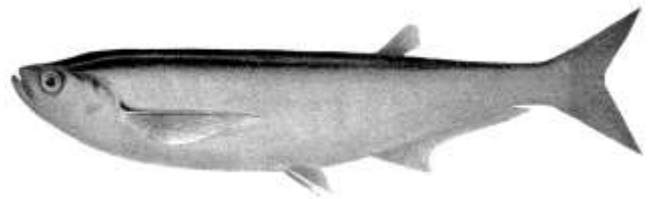
BALATONFÜRED HALFAUNÁJA – III. RÉSZ

Folytatva az előző számokban közölt tájnyelvi elnevezéseket, ebben a részben az *Új Magyar Tájszótár I–IV.* (ÚMTsz. Bp., 1979–) eddig megjelent köteteknek, valamint egyéb tájszótáraknak és nyelvjárási szógyűjteményeknek azokat a halneveit tárgyaljuk, amelyek Balatonfüreden, illetve a Balaton-mellék népnyelvében használatosak.

A Balaton halbőségéről igen sok forrásban találunk beszámolókat. Evlia Cselebi, a híres török világutazó is számot ad személyes tapasztalatairól a XVI. században: „*Ezernél többféle fajta hal van benne, melyek ízletesebbek, mint a más országbeliek. Van rajta negyven-ötven hajó, melyek egyik várból a másikba viszik a kereskedőket és látogatókat. Azt mondták nekem, hogy a mélysége ötven rőf, de én nem mértem meg, a hazugság pedig tilos.*” Egykori tudományos folyóirat, az 1834. évi Tudományos Gyűjtemény balatoni ismertető cikkében részletesen bemutatja a halakat és a halászati módszereket. Dicséri a tó halait: „*Igen sokféle nemei a halaknak találtak a Balatonban: ezeknek egyáltalánban a húsok tömöttebb, keményebb, egészségesebb, és jobb ízű, mint a más vizekben élő halaké.*” A balatoni halállomány fejlesztése már Széchenyit is foglalkoztatta, „*A balatoni gőzhajózásról*” című, 1846-ban megjelent könyvében így írt erről: „*Ha a Balatonnak kellő medrébe az is megtörténnék, mit halak mesterséges szaporítása végett tehetni és tenni szokás, még több hal lehetne, mint most van. Célszerűen felállított és a Balatonnal szoros összefüggésben levő halastavak által, melyek főképp a somogyi parton felette könnyen volnának létesíthetők, meg lenne mentve a fogas sajtyszerű neme is.*” A gondolattól a megvalósulásig aztán sok időnek kellett eltelnie... Sajnos ma sem rózsás azonban a helyzet. A vészesen csökkenő mennyiségű halállomány rontja a halászat eredményességét, ugyanakkor mind több gondot okoz a horgászoknak. A növényevő halak betelepítésével elpusztították a tó növényállományát, elsősorban a nádasokat, megbomlik a Balaton biológiai egyensúlya. Az angolna betelepítése is rossz döntésnek bizonyult, számos balatoni halfaj esett áldozatul, illetve csökkent katasztrófálisan állománya a telepítés következtében. Tavunk egyik jellegzetes, nagy mennyiségben előforduló hala a garda:

garda J. *Pelecus cultratus*. R. 1327: *gordaa* (MNY. 63), 1525 k.: *garda* (Ortus és MNY. 11),

1799: *garda* 'ua.' (Mitterpacher), 1801: ua. 'Clupea alosa' (Földi), 1833: ua. 'Clupea alosa' (Dankowsky), 1846: *gárda* 'Pelecus cultratus' (ÁM.), 1847: *garda-hal* (Vas G.Életkép), 1863: *garda* (Heckel), 1865: ua. (Hunfalvy), 1882: *vágó gárda*, *gárdahal* (Chyzer), 1884: *garda*, *gyargya*, *gárdakeszeg*, *kardahal*, *karda* 'ua.' (Nyr. 13). A garda elnevezésnek a népnyelvben számos alakváltozata használatos, a Balatonnál ÚMTsz.: *korda* (Zala, Somogy m.), *garda küsz* (Keszthely), *gardaküsz* (Siófok) 'közepes nagyságú szélhajtó küsz' | HalK.: *garda* (Balaton). Más nyelvjárásokban pl. ÚMTsz.: *gargya*, *korda*, *kardakeszeg*, *kardkeszeg* | HalK.: *gárda*, *gorda* | Chyzer: *gárdahal* | Unger: *vezérgarda*. A népnyelvben gyakran sorolják a gardát a keszegfélékhez, pl. SzegSz.: *karda keszeg*, *galla keszeg* | Beke: *kard-keszeg*, *karda-keszeg* | Bálint: *galla keszeg* | Szilágyi: *gargya*. Ilyen terminus társnevei között a *villámkeszeg*, *kaszakeszeg*, *balatoni keszeg*, *hosszú keszeg*, *lánakeszeg* tájnév is.

Garda

A *Pelecus cultratus garda* neve a *kard* főnévvel függ össze, a *garda*, *gorda hal* neve eredetileg *karda*, ill. *korda* lehetett. Némely vidéken máig is *kardkeszegnek* hívják. Herman Ottó a *sugár kardos*, *sugár keszeg* nevet adta neki, a magyarított Brehm is ezen a néven tárgyalja, mert „*alakja sugár, igen lapos a sugár test.*”

A garda a pontyfélék családjának egyik legjellegzetesebb alakú hala. Teste megnyúlt, két oldalt lapított, háta egyenes, hasa ellenben erősen ívelt, egyedi testformája a névadás szemléleti háttere. Igen jellegzetes ívesen görbült és élben összefutó hasának vonala. Korábbi tudományos nevei, a *Cyprinus cultratus* L., *Chela cultrata* Cuv., *Leuciscus cultratus* C.V., *Abramis cultrata* Nills., illetve mai neve a *Pelecus cultratus* is, mind a latin *culter* 'kés' szóval alkotottak. Tulajdonképpen 'kés formájú bárd' a mai név jelentése. Vö. még görög *peleküsz* 'bárd, fejsze', francia *rasoir* tkp. 'borot-

va': gardahal, német *Messerfisch* tkp. 'késfal'. Már Bél Mátyás is összeveti egy német hálnévvel (Tractacus de Re Rustica Hungarorum. Sopron, 1730-40) a magyar *kardos hal* nevet: ném. *Sichling*, a sarló 'Sichel' szóból, melyhez való hasonlóságát a hálnak már az ókorban említi Ovidius. Vö. még dán *Sabelkarpe*, finn *miekka-kala*, orosz *Sabla-ryba*, német *Schwertfisch*, *Messerkarpfen*, szerbhorvát *sabljak*, szlovák *šablár* 'ua'. Jövevényszóként elemzett magyarázatai a latinból (Simonyi: Nyr. 39, Gombocz: MSFOu. 30), illetve a törökből (Munkácsi: Ethn.4 és Gombocz: Honfoglalás előtti török jövevényszavaink) nem vehetők komolyan.

A garda társneveinek nagy része szintén alakleíró kifejezés, ilyen a *görbepaduc* (R. 1887: *görbe paducz* (HalK.). N. Unger: ua. (Erdővidék) | Gyurkó: ua. (Olt mentén) terminus. A garda jellegzetes, összetéveszthetetlen testalkata a magyarázat erre a más hálnévvel, jelzős szóösszetétellel való jelölésre. Ugyanez a névadási szemlélet háttere a következő neveinél. Tájnyelvi *hosszúkeszeg*, *hosszúkeszeg* (ÚMTsz., Bálint), *szabóhal* (R. 1884: Nyr. 13, 1887: HalK.). Ez utóbbi esetleg a német *Schneiderfisch* 'ua.' tükörfordítása). További hasonneve a *kardkeszeg* (R. 1884: *kardos vágóhal* 'ua.' Nyr. 13). A *kardos vágóhal* Petényi Salamon névadása. Idetartozik természetesen a *kaszahal* (R. 1865: *kaszakeszeg* Hunfalvy, 1884: ua. Nyr. 13, 1887: ua. HalK.) is, mely idegen nyelvbe is átkeült, a kárpátukrán *koszogol* 'ua.' (Vladykov) a magyarból való átvétel. Homonim név a *lánakeszeg* (R. 1882: *lána keszeg* Chyzer, 1887: *lánakeszeg* HalK.) terminus is, hiszen a penge, kard alakú hal elnevezése a *lána*, *lána* 'eszközök vasból készült részének lapja, lemeze, az ásó vaslemeze lapos felülete' (ÚMTsz.) jelentésű szóval alkotott. Említhetjük még a garda *vágó hal* (1590: *vago hal* SzikszF., 1604: *vágó-hal* MA., 1840: ua. Szirmay, 1846: ua. ÁM, 1865: *vágóhal* Hunfalvy, 1868: ua. Kriesch), valamint *szobbár* (R. 1863: ua. Heckel, 1865: ua. Hunfalvy, 1868: *vágó szobbár* 'ua.' Kriesch) nevét is. A Balaton gardájának ez utóbbi, magyartalan neve a fenti forrásokon kívül sem előttük, sem utánuk nem fordul elő szerencsére.

A garda nagy példányainak elnevezése a Balatonnál a *vezérgarda*: „melyek a rajokat vezetik” (Unger).

A garda balatoni *látott hal* társneve [R. 1887: ua. (HalK.), 1932: ua. (Viski). N. HalK.: ua. (Tihanyi)] pedig onnan ered, hogy a halászbokrok egy-

egy tagja a tihanyi félsziget egy magaslatáról kémelve a vizet, jelekkel irányította a halászokat a nagy tömegekbe verődő és vonuló gardacsapatok irányába. A garda ugyanis ősszel, a víz lehülésekor tengeri heringekhez hasonlóan óriási rajokba tömörül, és vándorolni kezd a Balatonban. Ha a víz nyugodt, és köd sem zavarja a látást, a magaslatokról a vándorló rajok sötétebb színükről felismerhetők. Megbecsült tagja volt a halászbokroknek a „hegyenjáró”, aki mozdulataival, subájának lengetésével segítette a halászokat a halraj bekerítésében. Egy korabeli tudományos folyóirat, az 1834. évi *Tudományos Gyűjtemény* balatoni ismertető cikkében írja, hogy „Még egy neme van a Balatonbéli Halaknak, a melly kimondhatatlan sokasága miatt nevezetes: ezt Kardának vagy gardának hívják. Ezen kis és vékony hal, formájára és nagyságára nézve hasonlít a héringhez, és valamilyen a héring az Északi tengerekben bizonyos idő táján szörnyű nagy seregekben jelenik meg, úgy a Garda is némely hónapokban oly számosan költözik egyik részéről a Balatonnak a másikára, hogy a víznek a színét egészen elborítja...” A halászok némelykor negyven, ötven szekeret is megtöltöttek gardával: „ezzel, ha bésóztatik, héring gyanánt lehet élni.”

Novemberben költözik a garda a tihanyi öblökbe, mélyebb vizekbe. *Balatoni hering* (R. 1887: ua. (HalK.) és *heringhal*, nyelvjárási *héring* (ÚMTsz.) neve azzal van kapcsolatban, hogy csapatosan szokott vonulni, és ilyenkor nagy tömegekben fogható, mint a tengeri hering.

A *Pelecus cultratus balatoni keszeg* társneve pedig a garda élőhelyére utal, jellegzetes hala a Balatonnak.

A garda tisztításakor a pikkelyeket régebben összegyűjtötték, mert azok gyöngyház anyagát egykor iparilag elválasztották és felhasználták. A guanint műgyöngyök és körömlakk előállítására használták. Exportképes termékünk volt, a két világháború között német és francia cégek vásárolták és forgalmazták.

A garda elkészítésénél igen fontos az ízletes hal alapos beirdalása, bevagdosása, mert az oldala nagyon szálkás. A háti oldal y-szálkái a legveszélyesebbek. Hagyományos vélekedés szerint legalább 72 vágás szükséges egy-egy oldalon egy átlagos méretű gardánál. A vágások ugyanis átmetszik a szálkákat, és a bedörzsölt só néhány óra alatt felpuhítja a csontszálakat. Az igazi nyárs az orgonavessző, a legalkalmasabb tűz forrása pedig az előző évi venyige. A kiszáradt szőlővessző parazsán sül

át egyenletesen ropogósra a nyársra húzott garda. Jókai szemléletesen írta le a gardasütést (Utolsó napjai a fürdő-idénynek. 1873): „*Este későn hat, állig begombolkozott férfi toppan be szobánkba s jelenti, hogy fogva van már a garda. De nem csak fogva, sőt száz vágással kivégezve, sőt nyársra húzva és kegyetlenül megpaprikázva. A tűz is ég már a garda számára. Erre aztán a fürdősereg egész maradványa, férfi, asszony mind megindul a gardasütés színhelyére, fegyverkezve késekkel és pisztolyokkal (mikben bor van). De hát mi az a garda? Az a Balaton heringje. A tábor számra költöző hal, melynek vándorlását messziről meglátni a víz színe fölött, a hogy a hátaik csillámlanak; úgy hogy mikor vasárnap délelőtt Tihanyban legjobban tartja a misét a pap a kéttornyú templomban, a kiállított őr elrivallja magát: jön a garda! ott hagy minden ember misét, papot, templomot, s szalad a csónakokhoz a gardát fogadni. Hanem hát a gardát nem mesterség megfogni, de mesterség megsütni... A gardát csak cserepecsikon lehet sütni. Egy szakácskönyv sem szól róla, hogy mi az a cserepecsikon sütés. Megrakják a nagy tüzet kiűnn a Balaton parton, egy szép szabad tarlón, azt hagyják parázssá hamvadni; akkor minden egyes garda egy fanyársra felhúzva a máglya széléhez tűzetik a földbe, míg egész kör támad a parázshalom határára, s az ekként felnyársaltak kísérteties süstörgéssel pirulnak ott körben; mikor az egyik felük megsült, a nyárs másik oldalára csavartatik.*”

Számos néprajzi adat bizonyítja, hogy a garda még a legutóbbi időkben is – a keszeggel együtt – a Balaton-mellék fontos kenyérhala volt, a nép táplálkozásában a garda halászatának nagy jelentősége volt. Nyék Sándor szövegfolklor kutatásaiból idézünk egy részletet: „*Hát még a látott hal, a csoportban vándorló garda? ... Tihanyba ment a mise. – Mesélte egy főhalászmester. – Ott sok a halász. Egy még kint leste a halat. Az apát úr éppen énekülte: Përomnia székula-, mikor a leső ember bekiátott: Gyerünk sógor, mind garda! – Lett erre nagy kifutás. Csapot-papot hagytak a halászok, rohantak a gardára...*” (Dencs János elmondása 1953-ból).

csurgóküsz J. *Alburnus alburnus*. A küsznek rengeteg társneve van, pl. fejrke, fűzfahal, hullámhal, huszárkeszeg, pehelyhal, pisze, snájder, sneci, szélhal, tejhal stb. Áramvonalas, nyúlánk testű, apró hal. Kedveli a nyílt vizet, csapatokba verődve vonul. Az ívó küszcsapatától – változékony időjárású években – még nyáron is szinte forr a víz. A Balatonban az ikra jelentős része elpusztul a hul-

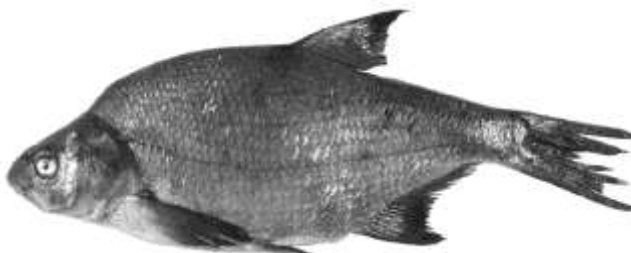
lámzás által ráhordott üledék miatt. Pedig a ragadozóhalak fontos táplálékbázisát adják a küszök. A legtöbb horgász a gyerekkori küszözéssel, a „snecizéssel” oltódott be a horgászszennedéllyel.

A *csurgóküsz* népnyelvi elnevezés, Unger Emil jegyezte le a Balatonnál. Az ÚMTsz. értelmezése szerint ’téli tartózkodásra összeverődő apró halfajta’.

Csurgóküsz

bárdkeszeg J. *Abramis brama*. N. HalK.: ua. ’dévér, a nagyja’ (Balatonfüred). A Füreden lejegyzett alakleíró elnevezés a dévér testformájára utal. Siófokon a gardát is emlegetik így, szintén éles, ívelt hasa alapján.

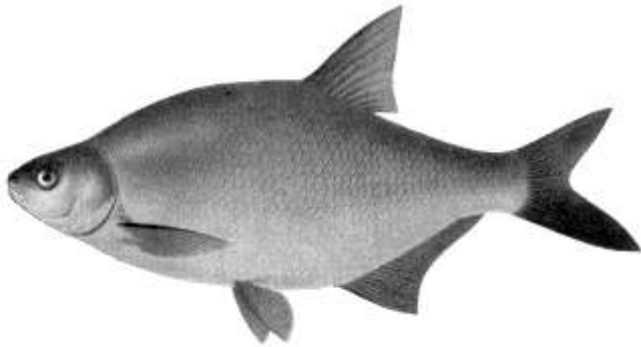

Bárdkeszeg

dévér J. *Abramis brama*. Magas testű hal, feje viszonylag kicsi, háta szürkés, szája ormányszerűen kinyújtható, a nyakszirtnél jellegzetes törés figyelhető meg, majd a hátvonal meredeken emelkedik. Nyáron kisebb, ősztől nagyobb csapatokban él. Bár jóval nagyobb is megnőhet kivételesen, általában a 2 kg körüli példányok már ritkák. Tömeges előfordulása miatt a halászat egyik legfontosabb halfaja. Utánpótlása a természetes szaporulatból származik. Nyíltvízi hal, ezért a mélybe húzódó dévércsapatok a horgászok számára nehezebben hozzáférhetőek. Szálkássága ellenére kedvelt zsákmány, mert húsa sütvé ízletes.

A *dévér* hálnév igen korán felbukkan a magyar írásbeliségben, már 1545-ben adatolt: *dever* (OkI Sz.), majd 1622: *dévérkeszeg* (HalK.), 1726: *dewer-kesegi* (Marsilius), 1767: *dévér* (PPB.), 1794: *dévér-keszeg* (Grossinger), 1801: ua. (Földi), 1803: *dévérponty* (EWUng.), 1807, 1811: *dévér* (EtSz.), 1830: ua. (Reisinger), 1833: ua. és *dévér-*

ponty (Dankowsky), 1840: *dévér* (Szirmay), 1846: ua. (ÁM.), 1863: ua. (Heckel), 1865: ua. (Hunfalvy), 1868: *dévér dobáncs* 'Squalius leuciscus' (Kriesch), 1884: *dévér*, *dévérkeszeg* (Nyr. 13). Ahol nincs más jelentés megadva, mindenütt 'Abramis brama'.

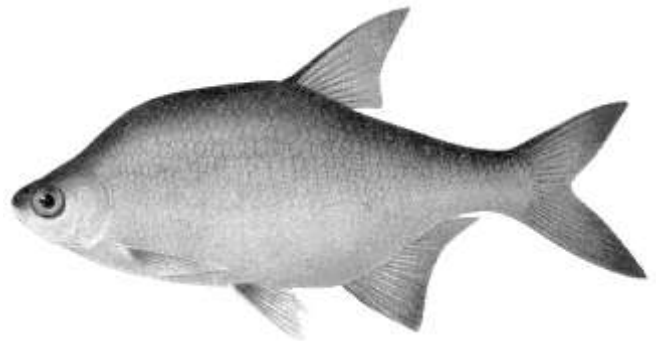
Dévérkeszeg

A népnyelvben a Balatonnál N. Jankó: *dévérkeszeg* (Balaton) | ÚMTsz.: ua. (Tihany). Az ország más helyeinek nyelvjárásaiban is megvannak a név alakváltozatai; ÚMTsz.: *dévér*, *dier*, *dévérkeszeg* | HalK.: *dévért-keszegi* | SzegSz.: *dévérkeszeg* | OrmSz.: ua. | Kovács: *diër*, *diërlapinta*, *karikadiër*. Munkácsi Bernát szerint (Ethn. 4) szláv jövevényszó. Ezt azonban nem támasztja alá az a tény, hogy a szláv nyelvek közül csak két szomszédosban található meg ez a halnév. Így inkább éppen fordítva áll a dolog, azokban jövevényszó a magyarból; vö. kárpátukrán *devir*, *diver*, *divir* 'Abramis brama' (Vladykov), szerbhorvát *dever*, *deverika*, *diver* 'ua.' (UESkr.). A szerbhorvátban 1880-tól adatolható, és ez a – magyar szótörténethez képest – igen késői átvétel is a magyarból való kölcsönzésre mutat. Ismeretlen eredetű halnevünk, valószínűleg belső nyelvi fejlemény. Ma szaknyelvi szó.

cédula keszeg J. *Blicca bjoerkna*, *karika keszeg*. Igen sok további társneve van, ilyen az ezüstös balin, a büke, a dobóka, a gyöngyhal, a jegeskeszeg, a levélkeszeg, a tányérhal stb. Magyarországon szinte minden állóvízben előfordul, szereti a hínárosokat, nem kedveli annyira a mély vizeket, mint pl. a dévérkeszeg. Nagy fogyasztója az árvaszúnyoglárváknak. Elérheti az 1 kg-os súlyt, de már félkilós példányai is ritkának számítanak. Teste magas, oldalról erősen lapított, egész testalkata nagyon hasonló a dévérkeszegéhez, azzal gyakran össze is tévesztik. A hátvonal töretlenebb íve és nagyobb pikkelyei alapján lehet megkülönböztetni.

A *cédula keszeg* név először Herman Ottónál bukkan fel (1887: HalK.). A *karika keszeg* találó

balatoni neve alakleíró elnevezés, a hal testének laposságára utal.

Cédula keszeg

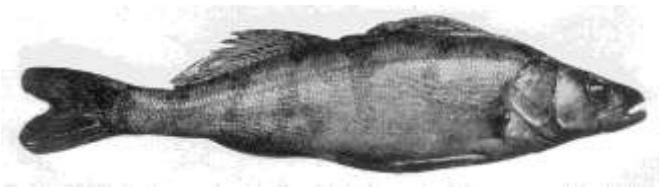
bandár J. *Stizostedion volgensse*. A kősüllő vagy tarka süllő, tótsüllő, vadsüllő zömökebb a fogassüllőnél, és sokkal kisebbre nő, a fél kilónál nagyobb példányok már ritkák. Szájában hiányoznak a fogasra oly jellemző, úgynevezett ebfogak. Háta zöldesszürke, oldala ezüstös. Szép kékesfekete harántcsíkok díszítik. Kevésbé igényes a környezetével szemben mint a fogas, 1986-ban például a balatoni halászsákmányba kerülő kősüllők szinte 60–70 %-át a jobban felmelegedő, oxigénben szegényebb vizű Keszthelyi öbölben fogták. Kedvelt horgászhal is, mert nem túl szálkás, és húsminősége kiváló.

Süllőzsákmány

A kősüllő népnyelvi *bandár* nevét először Herman Ottónál találjuk (1887: HalK.), majd 1927-ben Lovassy Sándor könyvében (Magyarország gerinces állatai. Bp.). A nyelvjárásokból Jankó János jegyezte le a Balatonnál, az ÚMTsz. adata Fonyódról való. Az elnevezés ugyanakkor szerte az országban

használatos; vö. ÚMTsz.: ua. 'süger' (Tolna), 'halfajta' (Baja) | HalK.: ua. (Pinnyéd) | SzegSz.: *bondárhal* 'vastag, sötét halfajta' | Bálint: ua. (Tiszaszentmiklós) | Hal. 33: *bandár* 'kősüllő' (Budapest, Baja) | Gyurkó: ua. (Körösök alsó folyásán) | MNy. 40: ua. 'süger' (Sárköz) | Unger: ua. (Apatin). Unger azt jegyzi meg, hogy „magyaros német név” magyarországi német halnevek között. A nagy szlavista, Kniezsa István pedig Beke (Hal. 33) és az Etimológiai Szótár nyomán a magyar halnevet szláv jövevényszónak tartja; vö. szerbhorvát *bandar* 'süger' (SzlJsz.). Mivel azonban csak ebben az egyetlen szláv nyelvben van meg ez a hálnév, a magyarban viszont elterjedt belső nyelvi fejlemény – minden bizonnyal *bandázik*, *bandázó* szavunkból –, valószínűleg éppen fordítva áll a helyzet, az ottani szó való a magyarból. Vö. szerbhorvát *bandar* 'süger' (RSzK.), *bandras* 'ua.' (Vutskits), *bandára* 'ua.' (Rječnik hrvatskoga jezika 1), *bandal*, *bandaricse* 'ua.' Horvátországban és Szlavóniában (Medic 1). A hálnév magyar eredetének igazolására l. még a következő néprajzi adatot: „bandázik a süllő: csoportban jár” (MNy. 40).

Kősüllő

A rövidítések jegyzéke

ÁM. = Háromnyelvű fejtő állatnév műszótár. Pest, 1846.

Bálint = Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete I. (a Móra Ferenc Múzeum évk.) 1974–1975.

Chyzer = Chyzer Kornél: Zemplénmegye halai. Igló, 1882.

Dankowsky = Dankowsky Gregor: Magyaricae linguae lexicon. Posoni, 1833.

Ethn. = Ethnographia. Bp., 1890–.

EtSz. = Gombocz–Melich: Magyar etymológiai szótár. Bp., 1914–1944.

EWUng. = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Bp., 1992–

Földi = Földi János: Természeti história. Pozson, 1801.

Grossinger = Grossinger, J. B.: Universa historia physica regni Hungariae. Posonii, 1794.

Gyurkó = Gyurkó István: Édesvízi halaink. Bukarest, 1972.

Hal. = Halászat. Bp., 1932–.

HalK. = Herman Ottó: A magyar halászat könyve I–II. Bp., 1887.

Heckel = Heckel, J.: Magyarország halainak rendszeres átnézete (in: Magyar Orvosok és Természetvizsgálók VIII. nagygyűlése)

Hunfalvy = Hunfalvy János: A magyar birodalom III. Pest, 1865.

Jankó = Jankó János: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp., 1902.

Kriesch = Kriesch János: Halaink és haltenyésztésünk. Pest, 1868.

Marsilius = Danubius Pannonico-Mysicus. Hagae et Amstelodam, 1726.

Medic = Medic, M.: Tredje kolo ihtiboskih bilezsaka. in: Spomenik 64, 1925.

Mitterpacher = Mitterpacher, L.: Compendium historiae naturalis. Buda, 1799.

MNy. = Magyar Nyelv. Bp., 1905–.

MSFOu. = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki, 1890–.

Nyr. = Magyar Nyelvőr. Bp., 1872–.

OkI Sz. = Magyar Oklevél-szótár. Bp., 1902.

OrmSz. = Kiss Géza: Ormánysági Szótár. Bp., 1952.

Ortus = Ortus Sanitatis. 1525 k.

PPB. = Pápai Páriz Ferenc szótára, Bod-féle bővített kiadás. Szeged, 1767.

Reisinger = Reisinger, R. J.: Specimen ichthyologiae. Buda, 1830.

RSzK. = Recsnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika. Beograd, 1959.

SzegSz. = Bálint Sándor: Szegedi Szótár I–II. Bp., 1957.

Szirmay = Szirmay András: Pisces aquarium Hungariae. Vindobonae, 1840.

SzlavSz. = Penavin Olga: Szlavóniai szótár I–III. Újvidék, 1967–1978.

SzlJsz. = Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai.

UESkr. = Hadrovics Lajos: Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985.

Unger = Unger Emil: Magyar édesvízi halhatározó. Bp., 1919.

Viski = Viski Károly: Tihany őshalászata. Népr.Ért. 1932: 37–54.

Vladykov = Vladykov, V.: Lidové názvy ryb na Podkarpatské rusi. Užhorod, 1927.

Vutskits = Vutskits György: A Magyar Birodalom halrajzi vázlata. Keszthely, 1904.

Helyreigazítás

A 2008. októberi (2.) számban, a 21. oldalon Pálffy Károly neve helyesen: Pálffy Károly.

A 2008. decemberi (3.) számban, a 8. oldalon a kép aláírásában sajnálatos módon elírás történt.

Helyesen:

Az Écsy-család: balról a második Écsy László, körülötte örökbe fogadott unokahúgai és unokaöccse: Écsy Antónia, Écsy Mária, Écsy József (Pepi), jobboldalon ül Écsy László nővére: Mária.

A hibákért olvasóink szíves elnézését kérjük.

SZENFNERNÉ VARGA ANIKÓ

BESZÁMOLÓ A HELYTÖRTÉNETI EGYESÜLET 2008. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

I. Szervezeti élet:

Az egyesület neve: Balatonfüredi Helytörténeti Egyesület

Székhelye: A Helytörténeti Gyűjtemény épülete: 8230 Balatonfüred, Arany János u.12.

Célja: A város írásos és képi emlékeinek dokumentumainak kutatása. A település múltjának és értékeinek a bemutatása, óvása, ápolása.

Azonosítója: Tagsági igazolvány 2003-tól

Tagdíja: 700 Ft/fő

Taglétszáma: 69 fő

Az elmúlt esztendő nyarán elhunyt Wagner Imre tagtársunk.

Tevékenysége: Éves munkaterv alapján szerveződik. Az egyesület tevékenységét a Szervezeti és Működési Szabályzat alapján végzi. 2008. márciusában ennek módosítása elkészült, amelyet a közgyűlés elfogadott.

Az egyesületi nap: minden hónap második hétfője.

Vezetősége:

Szenfnerné Varga Anikó – elnök

Tóth Györgyi – titkár

Bertók Gyula – elnökségi tag

Egervári Tivadar – elnökségi tag

Karika Erzsébet – elnökségi tag

Folyóirata: a Füredi História

Felelős szerkesztője 2008-tól Baán Beáta.

A szerkesztőség kiegészült dr. Ács Anna és Elek Miklós személyével.

Ára 250 Ft-ról 300 Ft-ra változott.

A folyóiratot az egyesületi tagok továbbra is tagiltményként kapják meg.

II. Az egyesület tevékenysége a 2008-as esztendőben

Február 12-én elnökségi ülést tartottunk. Ezen beszámoló és tisztújító közgyűlésünket készítettük elő. Javaslatot tettünk a jelölőbizottság tagjaira: Csonka Endre, Karika Erzsébet és Sarkadi Tamás személyében. Ők a megbízást elfogadták. Feladatukat lelkiismeretesen és körültekintően végezték. Munkájukat ezúton is szeretném megköszönni. Március 4-én a Közösségi Házban bemutatásra került a *Márványtábla helyett* című könyv, amelyet Elek Miklós tagtársunk szerkesztett. A kötetben 11 egyesületi tagunk írása jelent meg, Balatonfüreden élt családokról és olyan személyiségekről, akik meghatározó tagjai voltak településünknek. A könyvet bemutatta Sárköziné Sárovits Hajnalka, a Városi Könyvtár igazgatója. A kötetbe írt: Baán Beáta, Bartha László, Elek Miklós, P. Herczeg Edit, néhai prof. dr. Horváth Mihály, Karika Erzsébet, Z. Karkovány Judit, Németh Ákosné, Szekeres Mihályné, Somogyi Zsigmond, Szenfnerné Varga Anikó tagtársunk.

Március 11-i közgyűlésünkön titkári megbízatásától – nyugdíjba vonulása miatt – megvált Elek Miklós tagtársunk. 8 éves tevékenységét Bándi László a Veszprém Megyei Honismereti Egyesület elnöke köszönte meg, és átnyújtotta a Honismereti Munkáért Emlékérmét. A balatonfüredi egyesület nevében Szenfnerné Varga Anikó elnök mondott köszönő szavakat.

Új vezetőségi tagokat választottunk. Ekkor kis kamarakiállítással emlékeztünk Peremartoni Nagy Sándor tagtársunk édesapjára a füredi lokálpatriótára, születésének 125. évfordulóján.

Március 14-én a Magyar Sajtó napján a Füredi História nevében Györök György emléktábláját Baán Beáta felelős-szerkesztő és Szenfnerné Varga Anikó elnök koszorúzta meg.

Április hónapban a Városi Könyvtár munkatársaival közösen Kőszegre és környékére kirándultunk. Kőszegen meglátogattuk a város könyvtárát,

megnéztük a Jurisics várat, sétáltunk a megújult belvárosban. Ausztriában gyönyörködtünk a lékai várban, felmászunk az Írottközi kilátóhoz. Vasváron egy kellemes esti vacsorát fogyasztottunk el. Az egész napos autóbussz kiránduláson egyesületünkben 16-an vettünk részt.

Május első szombatján ismételt részt vettünk a Jókai bablevesfőző versenyen. Elnökségünk férfi tagjai és Szenfnerné Varga Anikó alkotta a csapatot, melynek motorja Egervári Tivadar volt. Egyesületünk főzőcsapatát erősítette Egervári Tivadar szakács is. Bronz fokozatot nyertünk.

Az Ünnepi Könyvhét egyik programja volt Lichtneckert András tagtársunk könyvbemutatója.

A kötet címe: Balatonfüredi szőlőhegy és szőlőhegyi önkormányzat története. Ugyancsak a nyár folyamán kellemes időben és helyszínen a Jókai Múzeum kertjében került bemutatásra Németh Ákosné tagtársunk nívós, hiányt pótló munkája Balatonfüred nevezetes épületei címmel. Az igényes fotóanyag Tóth Györgyit, titkárunkat dicséri.

Szeptember 8-án a piros iskola falán emléktáblát avattunk. Az épület Klebelsberg Kuno minisztersége idején épült és 80 évvel ezelőtt 1928. szeptember 8-án szentelték fel és adták át rendeltetésének. Több tagtársunk lelkes, önzetlen ellenszolgáltatás nélküli munkájára volt szükség ahhoz, hogy ez az emléktábla a helyére kerüljön. Nekik szeretnék személy szerint is köszönetet mondani. A tábla megszövegezése Elek Miklóst dicséri. A tábla elkészítésére – díjazás ellenében – Bubla Lászlót kértük fel, a tábla helyének kivésése, a felfogatás, a felavatás előkészítése Egervári Tivadar munkája. Gubicza Ferenc tagtársunk, mint a Balatonfüred Városért Közalapítvány kuratóriumának elnöke, levélbeli kérésünkre 50.000 Ft-tal támogatta ezt az ügyet. Az ünnepély levezetését Sarkady Tamás vállalta. Meleg, személyes hangú ünnepi beszédet hallhattunk Baán Beáta tagtársunktól. Az ünnepély közreműködője Balatonfüred város Koncert Fúvószenekara volt, Csincsi Ferenc vezényletével. A megvalósulástól a kivitelezésig Tóth Györgyi titkár koordinált. Köszönet mindannyiuknak.

Szeptember 26-án a Romantikus Reformkor nyitórendezvénye volt az angol író, orvos, utazó, Paget János tiszteletére szervezett emlékünnepe, amely az Idegenforgalmi és Nemzetközi Kapcsolatok Bizottságával és a Turisztikai Egyesülettel együtt szerveződött. A Panteonban található emlék-

táblát a Városi Könyvtár képviselőjében dr. Ács Anna, a Helytörténeti Gyűjtemény vezetője és Egervári Tivadar elnökségünk tagja koszorúzta meg.

1833. november 21-én született Jalsovics Aladár, az első füredi útikönyv szerzője. Rá emlékezünk tizenegyedik havi egyesületi napunkon. Színes egyéniségéről, gazdag életútjáról érdekes, tartalmas előadást tartott Bertók Gyula tagtársunk, aki komoly kutatómunkát végzett a Tihanyi Apátság levéltárában és a pannonhalmi érseki levéltárban Jalsovics Aladár római katolikus lelkész munkásságát illetően. Ezen az ülésünkön Elek Miklós ismertette azokat az utcanév javaslatokat, amelyeket egyesületünk nevében a Kulturális Bizottsághoz nyújtott be:

- Jalsovics lépcső (a Kerek templom melletti lépcső)
- Keresztury sétány (Kiserdő, Táncsics Mihály utcától a Kőszínházi oszlopig)
- Aradi vértanúk tere (ligete, parkja), a Köztársaság utcai lakótelepen felállított emlékmű környéke
- Protiwinsky köz – a volt Piros iskola melletti kis köz – (Protiwinsky Ferenc szülőháza a Piros templom helyén állt egykori Beszálló vendéglő volt.)

A 2008-as évet december 8-án a már hagyományos adventi teadélutánunkkal zártuk. Köszönet Csonka Endrének az önzetlen szervező munkáért. Programjainkról az egyesület aktuális eseményeiről havi beosztásban hírleveleinkből értesülhettek tagtársaink. A két hírlevél Tóth Györgyi, titkárunk érdeme. Az elmúlt esztendőben a Füredi História 3 száma jelent meg. Ezekben tagtársaink közül 9-en publikáltak: Baán Beáta, Bertók Gyula, Elek Miklós, László Zoltán, Lichtneckert András, Némethné Rácz Lídia, dr.Rácz János, Szekeres Mihályné és Szenfnerné Varga Anikó. A Helytörténeti Gyűjtemény adományozói között 12 tagtársunk nevét olvashatják a Füredi Históriaiban. Az egyesület rendezvényeiről rendszeresen tudósított a Füred Tv, a helyi újságot több ízben tájékoztatta egyesületünk életéről Elek Miklós tagtársunk. Egyesületi munkánkat támogatta a Városi Könyvtár és a Helytörténeti Gyűjtemény, a Városi Művelődési Központ. Köszönet érte az igazgatóknak és munkatársainknak.

Az 1858-as (kézzel színezett) kataszteri térkép részlete (eredetije a Veszprém Megyei Levéltárban)

A balatonfüredi sétányon 1910-ben (képeslap)

A balatonfüredi sétányon 1917-ben (képeslap)